

helyzete romlik a válással. Az utóbbi években ez gyakran azt eredményezi, hogy – különösen gyerekes házaspár válásakor – a férj hajléktalanná válik. (Korábban mindenkinek kellett rendelkeznie bejelentett lakással. A családvédelmi törvény a gyereket tovább nevelő szülőt – ez rendszerint az anya – részesíti előnyben.) Ugyancsak az elvált férj további lehetőségeit nehezíti a gyerektartás fizetése, ami egy gyerek után a jövedelem 20 %-a, két gyerek után pedig 40 %-a.

Természetesen alaposabban vizsgáltam azt a nyolc családot is, ahol nem derült ki párváltás. Egy esetben még feltételezhetjük, hogy volt párváltás a férfinél, csak ez nem derült ki. (Az valószínűsíti, hogy a házaspár cigány, ahol a férj kilenc évvel idősebb feleségénél, és amikor összekérültek, már 24 éves volt. Márpedig tudjuk, hogy a cigányoknál az első párkapcsolat már 14-18 éves korban létrejön.) Két esetben a házastársak nagyon fiatalok, 21-24 év közöttiek, fiatal házasok.

Hosszabb ideje fennálló házasságban él három pár. Mindhárom esetben csak relative kedvezőtlen jelenlegi helyzetről beszélhetünk, és minden esélyük megvan rá, hogy ebből kijussanak. Ezek a feleségek az összes nő közül a legambiciózusabbak, és a legerősebb pozícióban vannak a férjükkel szemben.

Két idős család esetében nem sikerült kielégítő magyarázatot találni arra, mi akadályozta meg őket abban, hogy javítsanak helyzetükön: két keresővel egy, illetve két gyereket neveltek fel, és nagyon nehéz anyagi helyzetben élnek. Élettörténetükben egyetlen közös pont van, amely ugyanakkor az összes többi családtól megkülönbözteti őket: mindkét nőnek még kisgyerekkorában meghalt az anyja (és nem volt olyan családtag, aki helyettesítette volna). Ez a különbség figyelemre méltó, de nem tekinthetjük elégséges magyarázatnak.

Családi mobilitási görbék

Kérdéseink alapvetően lefelé mobil vagy pedig lényegében immobil családok képviselői. Az egyetlen felfelé mobilitást mutató kérdeztünk életútja sem tekinthető sikertörténetnek.

H.: 45 éves nő. Családja az ország nyugati széléről származik. Apjának tíz élő testvére van, szegény családban nőtt fel. Életében a korszakra jellemző felemelkedési kísérlet: rendőr (1948-tól), majd karhatalmista. A karrier derékba tört, mert utána építőipari segédmunkás mindvégig. H. gimnáziumot végzett, és másodszorra sikerült a felvételijé a budapesti orvosi egyetemre. Két év után abbahagyta. Visszament haza, és segédmunkásként helyezkedett el néhány hónapig. Majd feljött Budapestre dolgozni, és munka mellett főiskolai diplomát szerzett. Ma egy számítógépes informatikai osztály vezetője. 32 évesen ment férjhez egy nála nyolc évvel fiatalabb, szakmunkásképzőt végzett, fizikai beosztásban lévő munkatársához. Apósa hivatásos katonatiszt, anyósa BM-polgári alkalmazott. Anyagilag elég erősen támogatják őket. Vállalati tulajdonú lakásban laknak. Egy gyerekük van. A férj ebben az évben infarktust kapott, és elveszítette a munkahelyét. Most munkanélküli segélyen van, és leszázalékolására vár.

Lefelé mobil családtörténetekben jóval nagyobb a válaszadék.

S.: 72 éves nő. A nagyszülők gazdagok voltak; tönkrementek 1930-ban. Az apa jogi egyetemet végzett, de mivel elvesztette hallását, pályamódosításra kényszerült, fordító és sokszorosító irodát nyitott. S. 1938-ban érettségizett, a zsidókat érintő numerus clausus miatt nem tanulhatott tovább. Apja irodájában kezdett dolgozni. Az apa 1942-ben meghalt. A német megszálláskor elvették az irodát, és S.-t

anyjával együtt deportálták. Mindketten túléltek a lágert, de anyja a hazafelé úton meghalt. S. férjhez ment egy budapesti szakmunkáshoz. Értelmiségi származása miatt csak nehéz fizikai munkát végezhetett évekig. A politikai enyhülés tette lehetővé, hogy meósként dolgozhasson. Négy gyereket szült, mellette öt abortusza volt. A terhességtől való állandó rettegésnek nagy szerepe volt abban, hogy házassága megromlott. Férje elhagyta egy másik nő kedvéért. A válás körüli érzelmi megrázkódtatásban látja az okát, hogy fia 16 évesen öngyilkos lett. Három lánya nyolc általánost és gyors- és gépiró iskolát végzett. Mindhárom szakmunkáshoz ment feleségül, és mindhárom elvált. Az egyik újra férjhez ment, egy osztrák–magyar közös vállalat vezetőjéhez. Legkisebb lánya skizofrén, ennek terhét kezeltünk viseli. Anyagilag támogatja, naponta főz a lányára. A másik két lánya nem tart kapcsolatot evvel a beteg testvérrel, és éppen ezért anyjukkal is laza a kapcsolatuk. Időnként postán küldenek neki pénzt. S. közel 40 éve lakik jelenlegi lakásában, amely egy egyszobás, komfort nélküli, vizes lakás. A létminimum alatt él, jóformán mindent megtagadva magától. Életszínvonalát mutatja, hogy már csak napi két cigarettát engedhet meg magának, egyszerre csak félig szívja, hogy négyszer gyújthasson rá. Télen nadrágot hord, hogy ne kelljen harisnyát vennie. A televíziója és a hűtőszekrénye elromlott, nem tud újat venni. Intelligens nő, szenvedélyes olvasó (több nyelven), de könyvre már nem telik. Mai életstratégiája a túlélés, lehetőleg nyugalomban, bár minden terhet felvállalva.

Egy érdekes és ugyancsak jellemző családtörténet: N. 56 éves nő. Módos nagyszülők, egy nagypapa kivándorolt dolgozni Amerikába, majd hazatért, egy nagyanya szülésznő. Az apa szakmát is tanult, az örökölt földekhez vásároltak még. És akkor bejött a téesz, elvettek mindent. A négy gyerekből csak a két fiatalabb tanult (N. a második), a har-

madik érettségizett, a negyedik tanárnő lett. N. pesti betanított munkáshoz ment férjhez. Egy lányuk született, néhány év után elváltak. N. nyugdíjazásáig betanított munkásként dolgozott. A második férje 13 évvel idősebb nála, nyugdíjazásáig szakmunkás volt. Mellette javult anyagi helyzete, különösen amíg mindketten dolgoztak. Például külföldre is tudtak utazni. A nyugdíjas évekre nagyobb pénzmegtakarítással készültek fel. Férje súlyos beteg, három infarktusa volt. N. özvegyen nagyon nehezen fog megélni alacsony nyugdíjából. Lánya érettségizett, és Hollandiába ment férjhez. A család számára ez az újrafelemelkedés.

M.: 27 éves nő. Mindkét szülő intragenerációs mobil, ambiciózus emberek. Anyja és apja testvéreinek többsége is ilyen. M. a gimnáziumban nagyon jó tanuló volt, a szülei továbbtanulásra szánták. (Gyerekként vitték külföldi utakra.) Ezért rossz szemmel nézték a (jól kereső) szakmunkás udvarlót. M. sikertelenül felvételizett főiskolára, majd férjhez ment, és 20 éves volt, amikor egyetlen gyerekük megszületett. Félbehagyta a közben levelezőn megkezdett főiskolát. Ma már tudja, hogy tanulnia kellett volna, de már csak a gyerekben akarja behozni ezt a mulasztást. A mélypont az volt, amikor évekig házmester volt (ezt megalázónak tartotta). M.-ék eddigi ambíciója az anyagi gyarapodás. Néhány éve megpróbálkoztak vállalkozással: élelmiszerboltot akartak nyitni, de már az induláskor olyan akadályokba ütköztek, hogy feladták a tervet. M. titkárnőként dolgozik, férje tercier szakmában.

Z.: 29 éves nő. Anyai nagyszülei békési jómódú középparasztok (több tíz hold, cséplőgép) voltak. Anyja a hat gyerekből az ötödik, 1935-ben született. (Bár erről nem esik szó az interjúban, de kiszámítható, hogy éppen 1949-ben fejezte be az általános iskolát, amikor a családot csaknem biztosan kulákká nyilvánították.) Anyja négyszer ment

férjhez és vált el, összesen hat gyereke van. A gyerekeket évekig a nagymama nevelte falun, míg az anya Budapesten dolgozott. Anyja többször költözött föl Budapestre és vissza Békésbe, foglalkozása ennek megfelelően változott mezőgazdasági és egyéb szakképzetlen fizikai [kategóriák] között. Most a falujában lakik, már nyugdíjas, mellette mezőgazdasági kistermelő. (Feltételezhetően hosszabb ideje alkoholistá.) Z. párkapcsolataiban követi az anyai mintát: kétszer vált el, harmadik élettársával él. Két apától három gyereke van. Számos apró jele van annak, hogy anyai szerepét rosszul látja el. Többször kezelték idegosztályon, állítása szerint kb. 14 éves kora óta szed nyugtatókat. Számptalan rossz döntést hozott eddigi életében.

Néhány példa az immobil családok közül. T. 26 éves nő. Nagyapja és apja is budapesti szakmunkás. Anyja az ország keleti széléről került Pestre; betanított munkás. Bátyja szakmunkás. T. a szakmunkásképzőt félbehagyta, amikor egy alkalmi kapcsolatból terhes lett. A negyedik hónapban volt, amikor észrevette a terhességet. A gyerek apja a szülés után disszidált. T. a szüleivel lakott, míg jelenlegi élettársához nem költözött hat évvel ezelőtt. Korábban kézbesítő volt, öt éve háztakarító. Élettársának anyja elvált, egyedül nevelt fel négy gyereket; portás. Az élettárs szakmunkásképzőt végzett, más szakmában betanítottként dolgozik, 33 éves. Elvált, mivel a felesége nem gondozta a gyereket, azután ő nevelte egyedül. (A gyerek másfél éves volt, amikor T.-vel összekerültek). Elég alacsony bérekből élnek, nincsen jelentősebb családi segítségük. Nagyon takarékosak a fogyasztásban, a gazdálkodásban. A tartós cikkekből mindenük megvan. Az egyetlen probléma a lakás, amely komfortos, de mindössze egyszobás; ebben élnek négyen.

I.: 24 éves nő. Amikor pár napos volt, apja öngyilkos lett, mert rákos volt. Anyja Tolnából származik, nyolcgyerekes szegény családból. Sokféle lakott, munkahelyei tehe-

nészettől a vendéglátóiparig változtak. Másodszor is férjhez ment, egy szakmunkáshoz. Néhány éve leszálalékolt, keringési elégtelenséggel, gyomorfekéllyel. I.-t néhány hónapos korától a nagyszülei nevelték Tolnában. Ötéves korától lakott anyjával egy Budapest-közeli városban. Budapesten végezte az ápolónői szakiskolát. Közben kollégiumban, majd nővérszálláson lakott. Hamarosan összeköltözött, később össze is házasodott jelenlegi férjével. Négy évig az anyósáéknál laktak. A férj apja (eredetileg szakmunkás) fűtő az egyik színházban, anyja bérleszámoló, de mellette takarít is. A férj szakmunkás; ez év januárjától munkanélküli, segélyt kap. Rendszeres alkalmi munkát végez a szakmájában, és feltételezhetően jól keres. Egy gyerekük van, I. gyese⁴ van. Nagyon tudatosan élnek, a gyereket tervezték, előre takarékoskodtak (I. veszélyeztetett terhesként bedolgozást végezett), és mire megkapták a lakást, megvolt a berendezés nagy része. A megtakarított pénzükből komfortosították a lakást. Anyagilag kényelmesen élnek, nagyon sok segítséget kapnak mindkét oldalról a szüleiktől. „Tulajdonképpen megvan mindenem, de gazdag nem vagyok.” – mondja I. Ők anyagi értelemben talán mobilak, mert bár nyilván nem szárnyalták túl a szülői generációt, de életkorban előbb érték el azt a szintet, amit ők.

Mint ezekből a sorsokból is látható, a családok mobilitási görbéjére erősen hatott a történelem. Alig akad olyan család, amelyet ne érintett volna az alábbiak valamelyike: a trianoni békeszerződés (Erdély elcsatolása), a zsidóüldözés, a második világháború, a hadifogság, az orosz megszállás, a németek kitelepítése, a proletárdiktatúra kulák- és értelmiségi üldözése, a técszcsítés, az 1956-os forradalom.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden elrontott életnek közvetlen társadalmi-történelmi oka van. Több

⁴ Gyese = gyermekgondozási segély, amelyet az anya a gyerek két-három éves kora között kaphat, amennyiben otthon marad vele. Összege meghatározott.

esetben rosszul meghozott egyéni döntések, vagy az egyé-
nen kívülálló, számára inkább természeti csapásként defi-
niált események látszanak döntőnek. Ide tartoznak az el-
rontott párkapcsolatok. Ezek nemcsak kérdezetteink több-
ségének egyéni életére jellemzőek, hanem szüleik és test-
véreik életére is. A szülők válása nem feltétlenül hat a gye-
rek életútjára. Kérdezetteink között azonban több is akadt,
aki tanulmányai félbehagyását evvel indokolta (mind lelki,
mind anyagi vonatkozásban előfordult). Két esetben a szü-
lők válásának következménye volt, hogy a kérdezett na-
gyon fiatalon elköltözött otthonról, albérletbe. Az iskola
elhagyásának oka, ugyancsak több kérdezettünknel, a nem
tervezett terhesség volt. Több házasság megkötését siettette
„véletlen” terhesség. A családokban bekövetkezett halál-
esethez vagy munkaképtelenséghez vezető betegségek kö-
zött szerepelt tüdőbaj, rák, infarktus, érszűkület. Két csa-
ládban azonos betegség okozta a család több, különböző
generációhoz tartozó tagjának halálát.

A cigány családok mobilitási görbéje még annyira sem
emelkedő, mint a többi családé.

A. 32 éves. Nagyszülei és anyja analfabéták, apja hat
osztályt végzett. A szülők építőipari segémunkásként dol-
goztak Budapesten, munkásszállón laktak. Ma nyugdíja-
sok, és a falujukban élnek. Öt gyerekek a faluban nőtt fel,
az idősebb gyerekek gondozták a kisebbeket. A hét osz-
tályt végzett el, 15 éves korában jött fel Budapestre dolgozni.
Segéd munkás volt. Közel két éve, rövid megszakitással,
munkanélküli. Két apától három gyereket szült, mindhárom
születési súlya kicsi volt. Élettársa építőipari munkából
szerzi jövedelmét; állandó gondozás alatt álló idegbeteg.
Bevallott jövedelmük túlnyomó részét az önkormányzati
segélyek és az állami juttatások teszik ki. A családot a

SZETA⁵, a Vöröskereszt és egy cigányszervezet is segíti különféle módokon. Fogyasztásuk és háztartásuk felszereltsége alapján anyagi helyzetük egyike a legjobbaknak a 30 család közül. A legnagyobb gyerek 14 éves: ágybavizelő, több osztályt ismételnie kellett, aligha fogja befejezni az általános iskolát. A másik gyerek nyolcéves, ebben az évben kezd el iskolába járni, kisegítőbe⁶. A legkisebb hatéves, óvodás. A. azt állítja, hogy jelenlegi – egyszobás – lakásukat a főbérlőtől bérlik.

Relative felfelé mobilnak tekinthetjük A.-t, hiszen iskolai végzettsége magasabb szüleinél, neki talán sikerül városi lakossá válnia, és anyagi életszínvonaluk jó. Ez az emelkedés azonban kevés ahhoz, hogy saját rétegénél feljebb jusson, és a következő generáció számára akár a relatív felemelkedésnek esélyt adjon.

Városiasodás – a családok földrajzi mobilitása

A kérdezettek felmenőinek túlnyomó része és a kérdezetteknek is a *többsége vidéken született*. Ha azonban a Budapesten töltött évek számát nézzük, a kérdezettek kétharmada mindenképpen városlakónak tekinthető, legalább egy évtizede a fővárosban él. Ha vannak is vidéki rokonaik, azokkal nincsen túlságosan szoros kapcsolatuk.

A városivá válás folyamata nagyon lényeges eltérést mutat a cigány és a nem cigány családoknál. Nézzük előbb az utóbbiakat.

Négy olyan család van, amely tíz éven belül került Budapestre az ország távolabbi vidékeiről, és tagjai felnőtt életük egy részét is vidéken élték. A szülők vidéken laktak,

⁵ SZETA = Szegényeket Támogató Alap – 1980 óta működő ellenzéki, most bevett alapítvány.

⁶ A „kisegítő iskola” a szellemileg elmaradott, de képezhető gyerekek iskolája.

de e családok közül is csak kettő tart intenzív kapcsolatot a vidéken maradottakkal. Élelmiszert kapnak rendszeresen, gyerekeik a nagyszülőknél nyaralnak; besegítenek az élelmiszertermelésbe, vagy legalább nyaralni lejárnak. A másik két család – különböző okokból – drasztikus szakításra kényszerült tágabb családjával. A négy család közül csak egy próbálkozott meg visszaköltözéssel (M.-ék, akik vállalkozásba akartak kezdeni), és ez a kísérlet is mindössze néhány hétig tartott. A négy család egyikénél sem fedeztem fel a vidéki életforma jeleit.

A hat cigány család közül öt tíz évnél rövidebb ideje lakik folyamatosan Budapesten. Kettő közülük a hetvenes évek végén jött fel először. Az első felköltözést a munkavállalás motiválta, és utána több ízben is újra vidékre (nem feltétlenül haza), majd visszaköltöztek. Testvéreik hasonlóképpen. Az asszonyok gyerekeiket részben otthon születték, a gyés idejét otthon töltötték. Feltételezhetnénk, hogy a visszaköltözéseket az asszonyok és anyjuk közötti tradicionálisabb (és a férjhez vagy élettársához fűződőnél erősebb) kapcsolat motiválja. Valószínűleg nem erről van szó, mert olyan családok is leköltöztek, akiknek saját felmenőik már nem éltek vidéken.

Matern (1990) úgy látja, hogy az időben elhúzódó végleges városi letelepedés az elszakadás-megkapaszkodás tétovaságát mutatja. A cigányokra hagyományosan jellemző a nagyfokú földrajzi mobilitás. *Ambrus* (1988) általában is a stabilitás hiányában jelöli meg a szegény életforma sajátosságát. Az elemi létfeltételeket mindig egyik napról a másikra kell megteremteniük, ezért nem alakulnak ki azok a stratégiák, amelyekkel erőforrásaikat egy távoli cél megvalósítására összpontosíthatnák. Véleményem szerint a kérdezett cigány családok le-föl költözéseit az is motiválta, hogy számukra a megélhetés (anyagi értelemben) a mun-

kahelylehetőségek jóval kisebb mennyisége ellenére is – könnyebbnek tűnik vidéken. Legalább is a városból nézve.

A kisgyerek átmeneti elhelyezése a vidéken maradt szülőnél-nagyszülőnél, különösen a korábbi évtizedekben, alighanem a cigányoknál szélesebb körben elterjedt szokás volt. A 30 család közül tízben került erre sor. Felerészben a kérdezett nők mint anyák adták haza a gyereket szüleikhez, felerészben a kérdezetteket mint gyerekeket helyezték el annak idején nagyszüleiknél. Ezekben a családokban a gyerekelhelyezések legkorábbi időszaka az ötvenes évek. A nyolcvanas években már csak cigány családnál fordult elő. Motivációja leggyakrabban az volt, hogy az anya már Budapesten dolgozott, de vagy nem volt még önálló lakása, vagy csak több műszakban tudott dolgozni, és nem tudta megoldani a gyerek ellátását. Néhány esetben az új párkapcsolat miatt helyezték el a gyereket a nagyszülőknél.

Munka

A családok 54 felnőtt tagja közül 28 szakképzetlen fizikai foglalkozású (az utolsó munkaviszony alapján). Az arány a nőknél 65 %, a férfiaknál 35 %.

A jövedelmi viszonyokat azonban alapvetően a foglalkoztatottság határozza meg. A 30 család közül mindössze hatban van két kereső⁷. Egy kereső van 12 családban. Csak nyugdíjas vagy gyesen lévő van nyolc családban. A további négy családban: nyugdíjas és munkanélküli, gyesen lévő és munkanélküli (kettő), illetve csak munkanélküli van. Az 54 felnőtt közül 24 kereső, 13 nyugdíjas, hat gyesen van, 11 munkanélküli (az aktív korúak 27 %-a).

A munkanélküliek aránya jóval magasabb a budapesti átlagnál. 11 családban van egy-egy munkanélküli, hat férfi

⁷ Értsd: *aktív* kereső. (A szerk.)

és öt nő. Közülük nyolc segély* kap, kettő nem kívánt élni evvel a lehetőséggel, egy pedig nem jogosult rá, mert már négy éve nincsen munkaviszonya. A 11 munkanélküli közül nyolcra derült ki, hogy alkalmi munkával szerez jövedelmet, köztük az a három is, aki nem kap segélyt.

Kevés esetben sikerült teljesen egyértelműen tisztázni a munkanélkülivé válás körülményeit, és arról is kevés az információnk, hogy milyen erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy újra elhelyezkedjenek. Néhány esetben azonban világos, hogy ezt a helyzetet maguk választották.

O.: 37 éves elvált nő, két gyerekkel. Szakképzett varrónő. Két éve megszűnt a vállalat, ahol dolgozott. Jelentkezett a munkaerő-nyilvántartóban. Kapott néhány munkahely-ajánlatot, de ezeket nem tartotta megfelelőnek, mert messze voltak. Elunta a sok várakozást a hivatalban, és nem ment el többet. Ezért nem is kapott segélyt. A kérdőívbe nem volt hajlandó bediktálni, de elárulta, hogy bedolgozóként varr otthon, a keresete 20 000 forint – és nem adózik utána. Ha elhelyezkedne, aligha tudna ennyit keresni.

R.: 30 éves nő. Férjével és két iskolás gyerekével él. Ebben az évben megszűnt a vállalat, ahol gondnokként dolgozott. Munkanélküli segélyt kap, mellette hétvégeken alkalmi munkát vállal. Ezt korábban is csinálta munka mellett. Hétközben háztartásbeli. A közeljövő terveiről beszélve így fogalmaz: „előbb-utóbb nekem is el kell mennem dolgozni”. Amíg a munkanélküli segély összege elég magas, nem éri meg elmenni dolgozni.

H.: 37 éves nős férfi, egy gyereke van. Az év elején infarktuson esett át, nem volt súlyos. Hamarosan elveszítette az állását. Anyagbeszerző volt egy szállítási vállalatnál. (Felesége ugyanitt osztályvezető.) Jelenleg munkanélküli segélyt kap, nem keres másik állást, leszázalékolására vár.

* Magyarországon egy évig kaphat valaki munkanélküli segélyt. Ha továbbra sincs munkája, akkor a lakóhelyi önkormányzattól kérhet szociális segélyt.

Otthon ő vezeti a háztartást. H. az egyetlen férfi munkanélküli, akiről nem derült ki, hogy alkalmi munkát végez. Felesége jól keres, mindkettőjük családja segíti őket. Számukra ez átmeneti helyzet.

Egyetlen munkanélkülínél sem tapasztaltunk kétségbeesést, elkeseredettséget a családban a munkanélküliség miatt. Az alkalmi munkával szerzett jövedelmek nagyságáról nem sikerült információt szerezni (kivéve O.-t), ezért azt nem tudjuk eldönteni, hogy anyagilag előnyösebb helyzetben vannak-e, mint mikor munkaviszonyban voltak. Mindenesetre a 11 érintett család közül csak egy tartozik az öt legszegényebb közé (lásd alább a „szegény-spórolós” gazdálkodási típust). Közülük a legrosszabb körülmények között az a család él, ahol két alacsony nyugdíj mellett van egy munkanélküli. Ez a 44 éves férfi végez ugyan alkalmi munkát, de napjai egy része avval telik, hogy beteges anyját és nagyanyját segíti a háztartási munkában. Munkanélküli segélyt nem igényelt.

A főállású munkaviszony helyett az alkalmi munka választása több esetben egyszerűen munkahelyváltást jelent. A munkanélküliek egy része folyamatos foglalkoztatásban dolgozik, biztos, adómentes jövedelme van. Férfiak esetében pozitív oldala az illegális munkának, hogy nem lehet belőle letiltani a gyerektartást. Ezt a motívumot egyik férfi kérdeztünk sem említette, viszont két olyan asszony igen, aki ezért nem jut hozzá a gyerektartáshoz.

A munkanélküli nők nagyjából úgy tekintik a munkanélküli segélyt, mint a gyest: kevés, de ha jár, több, mint a semmi. A segély folyamatos csökkenése nem ösztönzi elhelyezkedésre őket. A szakképzetlen, gyerekes nők gyakran szívesebben választanák a háztartásbeli szerepét, mint a nehéz fizikai munkával megszerezhető rendkívül alacsony bért. A minimális segély összege majdnem annyi, mint a gyés.

Külön érdemes foglalkozni a nők foglalkoztatottságával. A 30 nő közül nyolc öregkori nyugdíjas, hat gyese van. Helyzetüket meghatározza saját, illetve gyerekük életkora. A további 16 nő közül 11 munkaviszonyban van, öt pedig munkanélküli.

A női munkavállalást alapvetően befolyásoló tényezőnek látszik az, hogy van-e gyereke a nőnek vagy nincs. Másodsorban hat rá a képzettség.

A 16 nő közül mindössze hat dolgozik normál munkarendben. Közülük három gyerektelen. A 13 nem gyeseen lévő gyerekes közül viszont mindössze három dolgozik normál munkarendben; ketten szellemi, egy fizikai munkakörben. Mindháromnak egy gyereke van. A többi gyerekes közül négy részmunkaidőben dolgozik, öt munkanélküli. Egy nő a kérdőív idején táppénzen volt, az interjúkor fizetésnélküli szabadságon.

A kvalifikálatlan gyerekes nőknél a munka megválasztásakor a keresetnél fontosabb szempont a kellő mennyiségű szabadidő. Azt várnánk, hogy erre a szabadidőre a gyerekek miatt van szükségük. A családi munkamegosztásra, a napirendre vonatkozó kérdések és egyéb információk alapján azonban úgy látszik, hogy a munkaidő lerövidítésével nyert időt nagyon kis mértékben fordítják közvetlenül a gyerekekre.

Az otthon töltött idejük jelentős részben háztartási munkával telik. A csökkentett munkaidőt nem az teszi szükségessé, hogy a gyerekeket hozni-vinni kell az óvodába, iskolába. A gyerekek többsége iskolás; közeli iskolákba, egyedül járnak. (Néhány családban az apa viszi őket.) Mindössze három anya említette, hogy otthon tanul gyerekeivel. A legérdekesebb, hogy valamennyi iskolásgyerek napközis, és az óvodás korúak teljes napjukat az óvodában töltik. Még azokban a családokban is, ahol az anya egész

nap otthon tartózkodik, és naponta főz. A gyesen lévők és munkanélküliek mellett ezt a részmunkaidősök egy része is megtehetné.

Míg a korábbi generációkban az otthon tartózkodó anya lehetővé tette, hogy a gyerekek is több időt tölthessenek otthon, és az óvodát, de különösen a napközit rossz kénysermegoldásnak tartották a gyerekek számára, ma ez láthatólag fel sem merül. Úgy tekintik, hogy a gyerek normális életrendje, hogy az otthon töltött három év után óvodába megy, majd az iskola természetes velejárója a napközi.

H. Sas (1984) szerint a szakképzetlen fizikai munkakörökben dolgozó, immobil nők kényszerként fogják fel foglalkoztatottságukat. Szüksége van a családnak erre az alacsony jövedelemre is, mert a béreket olyan alacsony szinten állapították meg, hogy egy keresetből nem lehet fenntartani egy családot. Ugyanakkor ezek a munkák kevés örömet okoznak, és mellette a háztartási munkák terhe sem enyhült. Sőt a férfiak mellékes munkái időben is lehetlenné tették, hogy segítsenek a háztartási munkákban; hétköznap és hétvégeken is dolgoznak. Amikor hazakerülnek, teljesen kimerültek fizikailag.

A szakképzetlen nők rétege erősen vonzódik a háztartásbeli státushoz. Véleményem szerint ennek a törekvésnek különféle útjai a gyed⁹ és a gyese, a burkolt vagy nyílt részmunkaidős foglalkoztatottság, az ebben a rétegben oly gyakori (kérdézetekünkénél nem volt rá példa) leszázalékoltatás, és újabban a munkanélküliség vállalása. Más kérdés, hogy alighanem illuzórikus kép él ezekben a nőkben a háztartásbeli státusáról.

Annak okát, hogy ebbe a szerepbe nem nagyon találnak vissza, abban látom, hogy az utóbbi évtizedekben többször

⁹ Gyed = a gyesehez hasonló segély, amely a gyerek kétéves koráig kérhető, összege az anya utolsó keresetétől függ, többnyire a gyesnél magasabb.

változott a nőikkel szemben támasztott, nem egyszer ideológus keretben megfogalmazott igény. Az extenzív iparosítás időszakában¹⁰ emancipációt ígértek a dolgozó nőknek. Amikor kiderült, hogy túl kevés gyerek születik, és túl sok a válás, akkor újra a hagyományos női szerepek elvárása került előtérbe. A mai családnyak azonban az előbbi időszakban születtek; gyerekként alig találkozhattak anyjukkal, a bölcsődében vagy a nagymamánál nevelkedtek. *Falussy* (1990) felhívja rá a figyelmet, hogy különösen a társadalom hátrányos helyzetű rétegében a nők teljes körű foglalkoztatottsága következtében kiveszőben vannak azok a követhető minták, amelyek nélkülözhetetlenek a család biztonságos működéséhez, a háztartás szervezettségéhez, fontos hagyományok őrzéséhez, átadásához, a gyerekek elvárható gondozásához, neveléséhez.

Lakás

A lakáskérdés általában központi jelentőségű a magyar családok életében.

A lakáshoz jutás költségeit a háború utáni új bérrendszer kialakításakor nem építették be a bérekbe. A lakáshoz juttatást a kommunista állam magára vállalta, de ezt a feladatot elsősorban gazdasági okokból egyre kevésbé volt képes ellátni. A lakásépítésből az állam fokozatosan kivonult; 1986-ban a lakásoknak már 90 %-a magánierőből épült. Az állami lakáselosztás keretei olyannyira beszűkültek, hogy a fővárosban négy-tíz év a várakozási idő azon átlagos családok számára is, akiknek igényjogosultságát az önkormányzat elismeri. A béreket azonban soha nem emelték e változás ellensúlyozására. A lakásárak és a hitelkama-

¹⁰ Kb. 1950-től a hatvanas évek végéig tartó időszak, amelyben az ipari bővítést egyszerűen a munkaerőtartalékok mozgósításával, technológiai fejlesztés nélkül valósították meg.

tok időközben az inflációval emelkedtek, de korábban is eleve reménytelen volt egy széles réteg számára, hogy lakást vásároljon.

A 30 család közül kettőnek nincsen önálló lakása: az egyik szülővel él egy lakásban, a másik magánszemélytől bérlő a lakást. Két olyan család van, amelyik saját tulajdonú lakásban él, ezekhez vásárlással jutottak. A többiek állami tulajdonú vagy szolgálati lakásokban¹¹ laknak.

A lakástörténetek némi különbséget mutatnak a cigány és a nem cigány családok között. A cigányoknál a tipikus fővárosi lakásszerzési út első állomása a munkásszálló, jóval ritkábban a rokonok. A második lépés az albérlet és az utóbbi években az önkényes lakásfoglalás. Ez után következik az első állami tulajdonú lakás, amely rendszerint szükséglakás¹², majd a végleges lakás kiutalása. (Ezt aztán esetleg elcserélik egy kisebbre és rosszabb minőségűre, mert nem tudják fenntartani.)

A nem cigány családoknál a kiindulópont a rokonok vagy az albérlet. A legkedvezőbb út rokonoktól (valamilyen fél szülei) közvetlenül saját lakásba vezet. Ez azért is kedvező, mert az együttélés ideje alatt a megosztott vagy akár elengedett rezsiköltség mellett a fiatal család képes megfelelő összeget megtakarítani az önálló háztartás megkezdéséhez. Az albérletből gyakran nehezebb eljutni az első saját lakásig. A következő lépés vagy eltartási szerződés (ami kényszerű együttlakást jelent egy idegen idős emberrel, és pénzigényes megoldás)¹³, vagy házmesterség

¹¹ Az állami tulajdonú lakás tulajdonosa valójában az önkormányzat, a szolgálati lakásé a bérlő munkáltatója, amely csak a munkaviszony idejére adja bérbé a lakást.

¹² Szükséglakásnak nevezik azokat a lakásokat, amelyeknek minősége alatta marad a lakásokra meghatározott hivatalos minimum standardoknak.

¹³ Eltartási szerződés = egy lakással rendelkező, de magát eltartani nem bíró, többnyire idős ember és egy lakást kereső személy között jön létre. Az utóbbi vállalja az előbbi eltartását annak haláláig, cserében a lakás részleges használatáért, majd pedig örökléséért. Állami bérlakás esetén a bérletet lehet örökölni.

vállalásával szolgálati lakás, amit még követhet egy állomás, a szükséglakás.

Az állami lakásokhoz a többség kiutalással¹⁴ jutott hozzá. Mindössze két család örökölte, másik kettő pedig eltartási szerződéssel (ami kb. a vétellel egyenértékű) szerezte meg.

Lényegesen megkönnyíti a lakáshoz jutást, ha legalább az egyik fél már gyerekként Budapesten élt. A lakáshoz jutás akkor a legnehezebb, ha mindketten csak felnőttként jöttek fel dolgozni.

Mint láttuk, Angyalföldön jellemzően rosszak a lakáskörülmények. A 30 családból 22-t tekinthetünk igazán rossz lakáskörülményűnek. Három szempontot vettem figyelembe a lakáshelyzet minősítésekor: vizes és egészségtelen a lakás, komfort nélküli, túl sokan laknak benne. Természetesen néhány esetben mindhárom jellemző a lakásra. Az okok, amelyek miatt nem tudtak eddig jobb körülmények közé kerülni, a következő típusokba sorolják a kérdezeteket.

1. Három esetben ez az *első önálló* lakásuk, ahol legfeljebb három éve laknak. Korábban szülőikkel együtt vagy albérletben laktak. A három család mindegyike fiatal, kiutalással jutott a lakásához. Mindhárom család jelentős pénzt fordított a lakás komfortosítására vagy legalább korszerűsítésére. Számukra ez egy átmeneti helyzet.
2. Ez az *első budapesti* lakásuk. Öt család tartozik ide, közülük egy Erdélyből, négy vidékről került Budapestre. A lakáshoz jutás módja változatosabb: kiutalás, eltartási szerződés, öröklés, szolgálati lakás. Az ide-

¹⁴ Kiutalás = 1990 előtt a helyi (városi) tanács, újabban a polgármesteri hivatal lakásosztályának határozata arról, hogy a tulajdonában lévő lakást az igénylőnek bérebe adja.

tartozók közül két család lumpennek tekinthető, ők négy, illetve hat éve élnek jelenlegi lakásukban. A másik három család viszont mindössze egy-két éve, és feltételezhető róluk, hogy jobbra fogják cserélni idővel.

3. *Válás* következtében romlott a lakáshelyzetük. Hat család tartozik ide, és bár közülük ötnél a válás után is volt – legalább egy ideig – két kereső, mégsem javítottak lakáskörülményeiken. Mindnyájan hosszabb ideje lagnak jelenlegi lakásukban. Két családban a jövedelmi helyzet relatíve jó, náluk láthatólag fogyasztási preferenciáikban hátrébb sorolódott a lakáskérdés megoldása.
4. *Túlzsúfolt körülmények* között élő cigány családok, amelyek elvileg jogosultak lennének nagyobb méretű lakás kiutalására. Közülük egy öt éve, a többiek pedig két-három éve élnek jelenlegi lakásukban; és ez átmeneti helyzetnek tekinthető, várhatóan szociális lakáshoz fognak jutni.
5. *Idős emberek*, akik eddig nem tudtak javítani helyzetükön, és ez már nem is remélhető. Egyikük egy 78 éves magányos nő, aki hét éve jutott ehhez a lakáshoz, és ez számára egyértelmű javulást jelentett. Korábban 31 évig társbérlelként¹⁵ élt egy személyzeti szobában¹⁶, és már ahhoz is protekcióval jutott hozzá. Egész életében nagyon szerény körülmények között élt, korán elvált, gyereke nincsen. Kevésbé nyilván

¹⁵ Társbérlelő = a kommunista kormány által bevezetett lakásgazdálkodási intézmény. Egy nagyobb lakást több, egymással semmiféle kapcsolatban nem lévő családnak/személynek adtak bérbe, akik így kénytelenek voltak együtt élni.

¹⁶ A régi polgári családokban a háztartási alkalmazott számára fenntartott szoba. Többnyire kisebb 12 négyzetméternél, s ezért a mai normák szerint hivatalosan csak fél szobának számít.

való két másik család helyzete, ahol hosszú időn át volt két kereső, mégsem tudtak javítani körülményeiken.

Gazdálkodás

Többféle kérdést tettünk fel, és természetesen az információk sokszor ellentmondanak egymásnak. A legmegbízhatatlanabb válaszokat a jövedelemről kaptuk. A nyugdíjasoknál a legpontosabbak az összegek. A legnehezebben mérhetőek az alkalmi munkákból származó bevételek; annak is örülnünk kellett, ha egyáltalán sikerült kideríteni, hogy van ilyen jövedelmi forrás. A keresetekre vonatkozó adataink is meglehetősen bizonytalanok, néhányan teljesen irreális összegeket mondtak.

A kiadások tételei közül sok családnál az élelemre fordított összeg bizonyult irreálisnak. A fogyasztás és az árak ismeretében némi kalkulációt lehetett végezni, bár ez természetesen csak közelítő lehetett, hiszen nem kérdeztünk meg minden lehetséges áruféleséget.

Amikor az egyes áruféleségekből a vásárolt mennyiségeket kérdeztük, a családok általában visszafogott fogyasztásról igyekeztek képet adni. Ezek a mennyiségek több esetben képtelenségnek mutatkoznak, ha összevetjük őket a család étkezési szokásaival. Különösen a vásárolt húsfélék és mennyiségük mutatott disszonanciát az ételfélékkel, amelyeket főzni szoktak.

A bemondott és a becsült költségek eltérésének iránya változó. Az eltérés független attól, hogy a háztartás gazdálkodása spórolós vagy sem. Úgy gondolom, hogy az infláció, a folyamatos áremelkedések miatt a háziasszonyok többsége számára követhetlenné vált a napi fogyasztási cikkek költsége.

Az alkoholfogyasztás adatairól is feltételeznünk kell több esetben, hogy nem valósak. A dohányzás igen gyakori, és bár a cigarettát sokan a piacon vásárolják kedvező áron, így is tetemes összeget tesz ki ennek költsége. 23 családban legalább az egyik felnőtt dohányzik, 13-ban a nő (is). Valószínű, hogy a dohányzás költségét nem számolják bele az élelmiszerre fordított kiadásba. Mindössze két családban említették, hogy a dohányzás csökkentésével igyekeznek spórolni.

A közhit úgy tartja Magyarországon, hogy a magyar ember szeret jókat enni, és az utolsó, amin hajlandó spórolni, az az élelmiszer. Evvel egybe is vágnak a következő interjúidézetek: „Én semmit nem adok fel, a szervezetnek meg kell adni, ami kell. Én az ennivalóra mindég adtam.” (56 éves nő.) „Nálunk van egy olyan elv a családban, hogy amíg tudjuk, legalább a kajánál tartjuk a színvonalat.” (27 éves nő.) Valójában az emberek nem ragaszkodnak ennyire makacsul élelmiszerfogyasztási színvonalukhoz. Az egyik lehetséges eset, és erre is van példa a családok között, ha azért spórolnak a konyhapénzen, mert más dolgok fogyasztási színvonalának megőrzését preferálják (pl. az utazást vagy a színes tévé megvásárlását). Más esetben azért, mert fontosabbnak tartják, hogy gyerekeiket vagy valaki mást támogassanak az így megtakarított pénzből. A legrosszabb anyagi helyzetben lévőknel valóban végső forrása a takarékoskodásnak az étkezés minőségének és mennyiségének csökkentése, és ezt időben megelőzte a többi kiadás lehetséges minimalizálása.

Az étkezés központi jelentőségét mutatja, hogy amikor azt kérdeztük az interjúkban, hogy kit tartanak szegénynek, az egyik visszatérő jellemző volt az élelmiszervásárlás problémája (aki nem tud megvenni egy egész kiló gyümölcsöt; aki kénytelen lopni az élelmiszert; aki egy kis mócsingos húsért könyörög a hentesnél – konkrét eseteket meséltek el, amelyekkel találkoztak a piacon).

A konyhapénzen való spórolásnak legelterjedtebb módja, hogy kedvező beszerzési forrásokat keresnek a családok. A legelőnyösebb azoknak a helyzete, akik nagyobb mennyiségű élelmiszert kapnak ingyen, vidéki vagy kiskerttel rendelkező rokonaiktól. A következő lépcsőfokon azok állnak, akik anyagi ráfordítással, de a kereskedelem kiiktatásával jutnak hozzá termékekhez. A legjelentősebb megtakarítás talán a hús beszerzésével érhető el ezen a módon. A család megveszi a malacot vagy kiscsirkét, és hozzájárul a takarmányköltségekhez. Így csökkenti a hús árát az is, hogy az állattartásba fektetett munkát lényegében ingyen kapja. Jelentős megtakarítást tudnak elérni azok is, akik megfelelő személyes-informális kapcsolatokkal rendelkeznek, és rendszeresen hozzájutnak csökkentett árú termékekhez. Kevesebb közvetlen előnnyel jár a nagy tételben való vásárlás.

A gazdálkodás bizonyos fokú tudatosságának jele némely családoknál az is, hogy ha már a pénzt nem tudják beosztani, legalább tartalék élelmiszert halmoznak fel a pénzhiányos időszakokra. Minden leírt esetre találunk példát kérdezetteinknél. Általában a jól gazdálkodás – ha a kifejezett spórolásnál tágabban értelmezzük – egyrészt bizonyos mennyiségű mobilizálható pénzt igényel, másrészt beruházásigényes. A nagyobb mennyiségekhez tárolóhelyre, mélyhűtőre van szükség.

A családok majdnem mindegyike, még az előbbi lehetőségek valamelyike mellett is, a legtöbb terméket a közismerten legolcsóbb helyeken szerzi be: a piacon és a diszkont-üzletekben. Ettől is elesnek az olyan idős emberek, akik nem tudnak bevásárolni maguknak, és nem választhatják meg a beszerzési forrást.

A beszerzés valamennyi praktikája sok emberi energiát és időt köt le.

Jellemző a háztartásokra, hogy – különösen a felnőttek – a ruházkodásról és a szórakozásról jóval könnyebben hajlandók lemondani, illetve engedményeket tenni abban, mint más területeken. A gyerekek ruházkodása központi kérdés a gyerekes családokban, és már azt is engedmények tekintik, ha olcsó helyen vásárolnak, például a piacon. Használt ruhát nagyon kevesen hajlandóak gyerekek számára megvenni, ruhacsere gyakrabban előfordul. *Salamin* (1991) a háztartás-statisztikai adatok elemzésekor hasonló eredményre jutott: a két- és többgyerekes háztartásokban élő, 19-29 éves nők ruházkodási kiadása a hasonló korú gyerektelen nőkének csak 50-30 %-a. *Győri és Gábor* (1990) általában gyerekcentrikus fogyasztással találkozott az általuk vizsgált szegény családoknál. Kiemelik a gyerek ruházkodásának fontosságát: az óvoda és az iskola erős elvárást jelent mint intézmény és mint kortárs csoport a gyerek külső megjelenésével szemben. Ugyanakkor ez nem feltétlenül annak a jele, hogy a gyerek megkülönböztetett gondoskodásban részesül; gyakorta inkább úgy értelmezhetjük, mint egy eszközt, melynek segítségével a család igyekszik fenntartani a konszolidáltság látszatát a külvilág előtt. H. Sas (1976) kutatási eredményei azt mutatják, hogy az alacsonyabb általános kulturális színvonalú családok igyekeznek a leginkább eleget tenni ezeknek az elvárásoknak, ők teszik a legnagyobb erőfeszítéseket anyagi értelemben ennek érdekében.

Szórakozáson alapvetően a lakáson kívüli, pénzbe kerülő szabadidős tevékenységeket értik, például az étterembe, presszóba, moziba járást. A kérdezett családok az utóbbi években ezeket egyre kevésbé engedik meg maguknak. Ugyanakkor alapvető szükséglet számukra a színes tévé és a video. Sokszor a gyerekekre hivatkozva veszik meg, és

szinte a gyerekrúhához mérhető fontosságúnak tartják. A legkönnyebben csökkenthető kiadásnak a családok a közlekedési költséget tekintik: bliccelnek, egyikük kifejezésével: „kukkolnak”.

A 30 család gazdálkodása és fogyasztása különbségeket mutat, ezeket próbáltam meg megragadni az alábbi típusok leírásával.

1. *Szegény-spórolós.* Leginkább a húsfogyasztás foka jellemzi ezeket a családokat: kevés felvágott, tőkehús helyett főként csirke, egészben vagy kevésbé nemes részei (jobb esetben szárny, rosszabban csak aprólék, még rosszabban far-hát). A sertéshús inkább csak húsos sertécsontként jelenik meg a konyhában. Ha esznek halat, vagy ingyen jutnak hozzá pecázásból, vagy heket vesznek a piacon. Viszonylag sok tojást vesznek, húsféle, felvágott helyett. Kevés a tej, a gyümölcs, utóbbi inkább csak szezonban. Az ételféleségeknél jellemző a sok leves (több napra főzve), sok krumpli, káposzta, főzelékek, és különösen a tészta-ételek – tipikus szegény-étrend. A piacon veszik olcsón (a rossz minőségű csempészárúként behozott) kávé, a legszegényebbek ezt még Otthon kávéval (a legolcsóbb, még kávé tartalmazó fajta, fele kávépótló) keverik. A vásárlás ezeknél a családoknál szinte mindig a piacon és diszkont-élelmiszerboltban történik.

Ezekben a családokban egyértelműen vissza kellett szorítani a fogyasztást a korábbi évekhez, még az előző évhez képest is. Bizonyos áruféleségekről teljesen le kellett mondaniuk. A háztartás felszereltségére jellemző, hogy többnyire csak fekete-fehér televízió van, és legfeljebb nem automata mosógép. Helyzetüket perspektívatlannak látják.

2. *Közepes.* Főleg olcsóbb sertéshúsféleségeket vesznek és csirkét, marhából legfeljebb levesthúst. A kávék is a piacon veszik meg. Vásárláskor általában komoly energiát fordítanak az olcsóbb lehetőségek felkutatására, inkább ritkábban, nagyobb tételben vásárolnak, fagyasztanak, befőznek. Több tejet, gyümölcsöt fogyasztanak. Változatosabb az étrend, több hagyományos húsetel szerepel, hétvégeken jobb ételeket esznek, mint hétköznap. Ez a fogyasztás is spórolós, de bizonyos szintet megtart, változást inkább a hús minőségének, mint mennyiségének csökkenése jelent. (Régebben karaj, comb, ma tarja, oldalas – azaz csontos húсок.) A háztartás jobban felszerelt, előfordul színes tévé és van mosógép. Általában van segítő családi vagy intézményes háttérük. Többnyire van valamiféle perspektíva arra, hogy javuljon a helyzetük, vagy legalábbis ebből a szintből ne kelljen engedniük.¹⁷

3. *Kényelmes.* A legfontosabb különbség ismét a húsfogyasztásban van: többet és jobbat vesznek (még ha olcsóbb lehetőségek segítségével is). Bonyolultabb ételek is előfordulnak, több a gyümölcs, változatosabb a zöldségféle. A kávé nem feltétlenül a piacról kerül a háztartásba. Jelentősebb – elismert – alkoholfogyasztás van. Olyan „luxusfogyasztás” is van, mint mirelit¹⁸, levespor, kóla, jégkrém stb. A háztartás felszereltségére jellemző, hogy van színes tévé, automata mosógép is, és több esetben autó is.

A háztartások fenti típusokba sorolódása nem egyszerűen a jövedelmi helyzetük függvénye. Számos tényező befolyásolja a *fogyasztási stratégiát*. Az első típusba kerül-

¹⁷ A szerző itt természetesen nem romló általános gazdasági feltételekkel számolt, hanem csak a családban rejlő lehetőségekkel. (*A szerk.*)

¹⁸ Mirelit = mélyhűtött élelmiszer. Drágább, mint ha frissen vesz az ember.

tek alacsony nyugdíjasok, munkanélküliek és gyerekesek. De ide tartozik az a gyerektelen pár is, akiknek nagyon sok adósságuk van, és átmenetileg spórolni kénytelenek. A gyerekesek egy része a következő típusba tartozik; érzékelhetően éppen a gyerekek miatt igyekeznek a fogyasztási színvonal megőrzésére. A harmadik típusba tartozás sem egyértelműen – a bevallott – jövedelemtől függ. Ezek a háztartások nagy különbségeket mutatnak. Az egyik fajtájuk az, ahol jelentős a jövedelem és alacsony a lakásrezszi, de a bevételek nem elegendők ahhoz, hogy a lakást jobbra tudják cserélni. A kiadás jelentős részét az élelemfogyasztás teszi ki. Ezeknél a háztartásoknál előfordul külföldi utazás is. A másik típusba azok a sokgyerekes, általában cigány háztartások tartoznak, ahol megbecsülhetetlen a befolyó jövedelem nagysága, és a gazdálkodás sajátos logikát követ. Az egyik család például díjhátralékos, már egyszer ki is kapcsolták náluk az áramot, ugyanakkor autót tartanak.

Az első típusba öt háztartást tudtam besorolni. Ide tartoznak K.-ék. Élettársi viszonyban élnek, mindketten elváltak, közös gyerekük nincs. A nő 37, a férfi 38 éves. Mindketten szegény családokból származnak. A jövedelmük nem annyira alacsony, mindketten három műszakban dolgoznak betanított munkásként egy textilgyárban. A lakásukhoz családi örökségként jutottak hozzá; nagyon rossz állapotban volt, amikor beköltöztek három éve. Jelentős összegű kölcsöntörlesztések és gyerektartás terheli őket. A kölcsönöket részben lakásfelszerelési tárgyakra vették fel, részben rokonaik adósságát kényszerültek átvállalni. Fekete-fehér televíziójuk és (nem automata) mosógépük van. Tipikus spórolós konyhát vezetnek: csirkeszárny, húsos csont, szív. Ételek: bableves, húsleves több napra, párizsi rántva, főtt tészta, bundáskenyér. A paprikáskrumplit már drágának tartják. Elég sokat költenek kávera, ciga-

rettára, de mindezt a piacon veszik meg. Sörből a legolcsóbbat veszik. 10 000 forintra becsülik az élelmiszerre fordított havi kiadásukat, és ez számításaim szerint reális. Ennek az összegnek csaknem a fele megy el a kávéra, cigarettára, sörre. A hónap utolsó napjaira elég gyakran kölcsön kell kérniük 500 forintot. „Nem vagyunk szegények, mert tisztában járunk, nem éhezünk. De azért, mert egy színes televíziót nem tudok megvenni a mai világban, tehát nem mondhatom magamat még a középrétegbe sem” – mondja a nő, és még hozzát teszi, hogy akinek lakása van, az már nem szegény.

J.: egyedül élő 79 éves, nyugdíjas nő. A szülei meghaltak gyerekkorában, egy ideig nagyszülei nevelték, majd menhelyre került. Utána nővére vette magához néhány évre. J. 19 évesen ment férjhez. A férje, aki ugyancsak korán árva lett, szakmunkás volt, J. pedig betanított munkás. A fiuk 1936-ban született, 44 évesen meghalt. A férj 1937-től 1948-ig katona volt, illetve hadifogoly. J. visszaemlékezése szerint az ötvenes években éltek a legjobban, mert akkor minden olcsó volt. Ennél fontosabb, hogy ekkor egy ideig három kereső volt a családban. Hét éve özvegy, nincsen hozzátartozója. Egyetlen jövedelme a nyugdíja, igen alacsony. Amikor megkapja, kiszámolja és félreteszi a lakásrezszi-, a gyógyszer- és az élelmiszerköltségeket. Aránylag magas a lakás rezsije, mert minden villanással működik (valaha szinte ingyen kapták az áramot, mert a férje az Elektromos Műveknél dolgozott). Sok pénzbe kerül a gyógyszere, és olykor az orvosnak is fizet. J.-nek kétszer volt infarktusa, három éve kapott pacemakert, cukorbeteg. Térítéses szociális étkeztetésben részesül, naponta hoznak neki főtt ételt. Ezt azonban többnyire elvetlennek tartja, és odaadja a szomszédjának, egy egyedül élő férfinak. A bevásárlásait részben ez a szomszéd végzi szívességből, részben egy szociális gondozónő szerény

térítésért. Az utóbbi megoldás hátránya, hogy J. relatíve drágábban jut hozzá az élelmiszerekhez, mert a gondozónő a legközelebbi boltban vásárol a számára. Pontosán kiszámolja, hogy egy héten hány zsömlére, hány tojásra telik a maradék pénzből. Sokféle árucikkről lemondott már; a sajtól, a diétás befőttekről, a levestészáról például. Kávéért nem szokott inni, mert csak a legolcsóbbra futná a pénzéből, azt viszont ihatatlannak tartja. A cukorbetegsége miatt naponta ötször kellene ennie, lehetőleg diétás ételeket. A visszaszorított fogyasztás mellett is komoly gondot jelentenek számára a nagyobb beruházások. Legalább hét éve nem volt festve, és ez nagyon zavarja, mert egyébként nagy gonddal tartja rendben a lakását. Az utóbbi években elromlott a mosógépe, a hűtőszekrénye, a tűzhelye, ezeket nagyon nehezen tudta pótolni, illetve olcsóbb megoldásokkal helyettesíteni. Fekete-fehér televíziója, (nem automata) mosógépe van. Nyilvánvaló, hogy J. egész életében spórolt: elmondta, hogy nemrég használta el az utolsó doboz mosóport abból a készletből, amit még a férje vett meg. J. messze a legelkeseredettebb ember összes interjúalanyunk közül. Haragszik az egész világra: a kormánytól kezdve a szomszédokig. Ezt az életérzést nyilván alapvetően meghatározza az, hogy képesnek érzi magát arra, hogy egyszerre megegyen két csirkecombot, de ehelyett olykor már csak száraz kenyeret ehét rántott levessel.

A második típusba tíz háztartást soroltam, némelyik tulajdonképpen határeset. Ilyen C. is, aki szociológiai szempontból alig különbözik J.-től. 78 éves, elvált, gyereke nincs, közel 40 éve egyedül él. Háztartási cseléd, majd különféle gyárakban segédmunkás, betanított munkás volt. 23 éve nyugdíjas. Az egyetlen jövedelme alacsony nyugdíja. A lakás rezsije aránylag alacsony. Mennyiségre nagyon keveset fogyaszt, de kevés önmegtadással él. Az ételek: csirkeszárny rántva, mell sültve, combból pörkölt, karfiolle-

ves, lecsó, sóska, rántotthús, főzelék hússal, császárszalonna. Kávé a piacról. Néha krémes a cukrászdából; régebben gyakrabban megengedhette magának. További luxusfogyasztás számára, ha tejszínt vesz a kávéjába, vagy egy tejfölt eszik vacsorára, madártejlet készít magának. Fekete-fehér televíziója van, mosógépe nincs. A házban lakó, ugyancsak magányos 92 éves néniről gondoskodik. Vásárol neki, főz rá, napjában többször meglátogatja. Lehet, hogy a két asszony életérzése közötti különbséget az magyarázza, hogy C. vallásos, J. pedig nem.

Ennek a típusnak jellemzőbb képviselője P., 37 éves özvegy három gyerekkel. A nagyszülői generáció nagyon jómódú volt, a szülők még ebben nőttek fel. Az ötvenes években polgári-értelmiségi származásuk miatt P. apja csak alkalmi segédmunkákat végezhetett, a család nagyon rossz anyagi körülmények között élt. Anyja később belépett a kommunista pártba, és sikerült kompenzálnia ezt a származási hátrányt; vezető beosztásba került. A két gyerek, P. és a bátyja, az egyik nagymamánál, majd hetes nevelőintézetben nevelkedett. A szülők házassága megromlott, az anyának két infarktusa volt. P. a rossz családi életnek tulajdonítja, hogy 18 évesen pszichiátriai klinikára került. Az általános iskola után dolgozni kezdett, további iskoláit munka mellett végezte. Vegyészlaboránsként, majd ápolónőként dolgozott. 22 éves korában rövid életű házasságot kötött; albérletben laktak. A válás után anyja nem fogadta vissza. 28 évesen ment másodszor férjhez. Férje élelmiszerbolti vezetőhelyettes volt. Két évig albérletben laktak, ott született az első gyerek. 1985-ben kaptak egy 22 négyzetméteres vizes szükséglakást. A férjét 1986 végén leszázalékolták, súlyos érszűkülettel. Mindkét lábát amputálni kellett. 1987-ben megszületett a második gyerekük. Három éve kapták jelenlegi lakásukat, amely másfél szobás, komfort nélküli, hagyományos fűtésű. A harmadik gyereket nem terveztek,

tavaly született. Ez év márciusában meghalt a férje. Átmenetileg ez teljes anyagi csődöt jelentett a család számára. Mostanra rendeződött a helyzetük. A gyēs és családi pótlék mellett özvegyi nyugdíjat, árvaellátást kap a társadalombiztosítástól, az önkormányzattól pedig rendszeres és rendkívüli nevelési segílyt, élelmiszercsomagot. A készpénzbevétel havi 42 900 Ft. A család anyagi helyzete egyértelműen javult a korábbihoz képest. A háztartás felszereltsége inkább a korábbi állapotot tükrözi, fekete-fehér televíziójuk és (nem automata) mosógépük van. Komfortos állami lakás kiutalását kérelmezték. Feltételezésem szerint P. nem elég jól gazdálkodik a pénzzel. A legközelebbi boltban vásárol élelmiszert, gyerekruhát viszont olykor a piacon is. A lakbér csekély, de az utóbbi hónapban haladékot kellett kérnie. Ha pénzzavarba kerül, a szomszédjától kér kölcsön kisebb összegeket. A család élelmiszergyogyasztási színvonala átlagos. Ételek: sült csirke, paprikáskrumpli, sárgaborsó, lencse, krumplifőzelék. Az egyik gyerek csak sonkát hajlandó enni, gyengébb minőségű felvágottat nem. P. rendszeres alkoholfogyasztó, evvel „tompítja” magát. Lelki kondíciójának megtartásában segíti még, hogy neofita buzgalommal (reformátusból tért át, korábban nem volt vallásos) vesz részt a katolikus egyházközség életében. „Nem vagyok szentfazék. Ott olyan jó csend van, nyugodtság. Annyira nyugalmat ad, hogy elmegyek egy héten egyszer. Nem szól a három gyerek háromfelől. Annyira kell ez. Végül is ez a kikapcsolódás.”

L. 65 éves elvált nő, élettárrsal él. Középosztályi családi háttérből indult. Fiát hatéves korától egyedül nevelte. 30 éve vette munkáltatói segítséggel másfél szobás szövetkezeti lakását. A részleteket 20 éven át törlesztette. Nyugdíjazásáig banktisztviselőként dolgozott. Nyugdíja alacsony, élettársáé – aki szintén szellemi dolgozó volt – valamivel magasabb. Nincsenek közös kasszán; mindkettőjük

lakását fenntartják (hogy az unokákra örökíthessék), hol az egyikben, hol a másikban laknak. Az élelmiszer-költségeket megfizetik, ki-ki maga fizeti a lakása fenntartását. L. nyugdíjának felét fordítja élelmiszerre, közel negyedét a lakása rezsijére. Ha nincsen rendkívüli kiadása, akkor a nyugdíja 5-10 %-át tudja megtakarítani. Van színes és fekete-fehér televíziója, nem automata mosógépe, mélyhűtője. Időnként mindketten támogatják a gyerekeiket, viszsa nem térítendő kölcsönrel. L. unokái nyáron elég sok időt töltenek velük, ő olyankor valamivel több pénzt tesz a közös kasszába. A fogyasztás minden területén igyekeznek spórolni. Télen nem fűti a kisebbik szobát. Ügyel rá, hogy csak annyit telefonáljon, amennyit az alapdíj fedez. Az újság előfizetéséről lemondtak. Ruhát a piacon, vagy leértékelésen, vagy a Vöröskeresztnél vásárolnak maguknak, és néha az unokáknak is ajándékként. Nagy tételben a piacon vásárol élelmiszert, befőz és fagyaszt. Már nem vesz karajt, hanem csak dagadót, oldalast, tarját, időnként az egész csirke helyett csak aprólékot, far-hátat, lábat. Feltétként régebben pörkölt volt, most már lecsókolbász. Kevés gyümölcsöt esznek; olykor ketten egy banánt. Tavaly még igénybe vették a patyolatot. Az ételek normálisak: tyúklevés, gyakran paprikáskrumpli, kelkáposzta-főzelék, karfiolleves, túrós palacsinta, sóska tükörtojással. Kevés olcsó kávéat vesznek, és keverik feles kávéval. Majdnem minden évben nyaralnak belföldön (nem a szezonban), kb. havonta kirándulnak L. régi munkahelyének nyugdíjasaival. Ezeket a kiadásokat az élettárs fizeti. L. nagy erőfeszítéseket tesz, hogy tartsa a megszokott középosztályi szintet; élettársa segítségével nélkül ez nem sikerülne. (L. fia véletlenül belekerült egy másik kérdőíves felvételünkbe; hasonló életszínvonalon él, mint anyja. Valamivel több támogatást kapnak felesége családjától, mint L.-tól.)

A harmadik típusba soroltam 14 háztartást. B.-ék középkorú házaspár, nincsen eltartott gyerekek. A nő 43, a férfi 57 éves. 20 éve élnek együtt. Mindketten elváltak egyszer, ez a második házasságuk. Az asszony lánya 25 éves, szakmunkás, férjezett, első gyermekét várja. Őket segítik mindenféle módon. A férj három évvel ezelőttig négy gyereke után fizetett gyerektartást. Mindkettőjük apja szakmunkás volt. A férfi budapesti, maga is szakmunkás; közel 40 évet dolgozott hajógépészként, 17 évig tengerjáró hajókon, bejárta a világot. Egy éve leszázalékolt nyugdíjas, mellette rengeteg alkalmi munkát végez. A nő egy főváros közeli községben nevelkedett, 15 éves kora óta Budapesten dolgozik. Segéd- és betanított munkákat végzett. Hat éve a piacon dolgozik egy húszüzletben, hétköznapokon napi 12-13 órát, és valamivel kevesebbet szombaton és vasárnap is. Hosszú ideig albérletben laktak, tíz éve eltartási szerződéssel (lényegében vásárlással) jutottak ehhez a lakáshoz. Egyszobás, komfort nélküli, hagyományos fűtésű, a rezsije alacsony. Szeretnék elcserélni komfortosra. A bevallott jövedelmük képtelenül alacsony, és messze alatta marad a kiadásaiknak. Színes televíziójuk és (nem automata) mosógépük van. Évente drága külföldi társasutazásokra megy az asszony (pótolja férjével szembeni hátrányát), utoljára Egyiptomban volt. Az élelemre fordított kiadást messze alulbecsülik. Nagyon ügyesen gazdálkodnak: a nő a piacon dolgozik, a férfi minden nap segítkezik ebben, és napja egy részét ott tölti – sok kedvezményes beszerzési forráshoz jutnak hozzá. Különösen nagy összeg megy el luxusfogyasztásra: drága kávé, cigaretta, alkohol. Aktív társaséletet élnek, vendégeket hívnak. Színvonalas ételeket esznek: borsostokány, gombás szelet. Sok gyümölcsöt fogyasztanak. naponta minimum egy kilót. A jövedelmüket felélik.

A hat cigány család közül négyet ebbe a típusba soroltam. D. háromgyerekes, 30 éves asszony. A kérdőív idején

azt állította, hogy egyedül neveli a gyerekeit. Anyja Budapesten dolgozott, munkásszállón lakott, több élettársa volt. Hat gyermekét a nagymama nevelte Szabolcsban; amikor meghalt, a négy kisebb gyerek állami gondozásba került, D. pedig a szomszéd községbe, már családos bátyjához. Körülbelül 12-14 éves volt ekkor; két unokaöccsét gondozta, míg bátyja és felesége Budapesten dolgoztak. 15 éves korától él együtt férjével, aki a sógornője öccse. Egy év múlva feljöttek Budapestre dolgozni, építőipari segédmunkások lettek. 17 évesen megszülte első gyermekét, a gyás idejét anyósánál töltötte a gyerekekkel. Utána újból feljött Budapestre dolgozni, majd 1983-ban megszülte a második gyereket, és ezúttal mind a négyen hazaköltöztek. Hamarosan megint felköltöztek, albérletben laktak; elhelyezkedett takarítónőként. Azután a férjétől külön költözött a gyerekekkel, és hűgával, valamint annak gyerekével lakott együtt évekig, albérletben. Három éve kapta jelenlegi 34 négyzetméteres, egyszobás, komfort nélküli lakását. Hűga már elköltözött. Férjével közben is tartotta a kapcsolatot, és ez év elején megszülte harmadik gyermeküket. Néhány hó-napja újra együtt élnek. A legidősebb gyerek nagyothall, kiségitő iskolába jár. A férj betanított kőműves, mellette alkalmi munkákat is végez, aránylag jól keres. D. gyásen van. Kapnak még családi pótlékot, rendkívüli nevelési segílyt, napközidij-térítést. Van színes televíziójuk („A tévé a picinek volt a kívánsága”), (nem automata) mosógépük és motorbiciklijük. A lakás rezsije alacsony. A gazdálkodásuk nehezen áttekinthető. D. azt állítja, hogy egy héten elmegy 6000 forint élelemre, és ehhez jön még a hétvége, ami további 3000 forint. A bevallott jövedelmük közel 30 000 forint. Az élelmiszerfogyasztás nehezen számba vehető. A gyerekek kakaót kapnak reggelire, az egyik legdrágább tejfélét vásárolja. D. azt állítja, hogy naponta esznek húst, közepes minőségű sertést vagy csirkét. Sok gyümölcsöt és zöldségfélét vásárolnak. A cigaretta

napi 200 Ft-ba kerül, mindketten két-két dobozzal szívnak el. A férj közepes minőségű sört iszik. A legkisebb gyerek számára Libero-pelenkát¹⁹ vesz.

A családok gazdálkodását könnyíti ugyan közvetlenül az önkormányzati segélyek néhány fajtája: napközidij-térítés, tejjegy, élelmiszersomag, ruhavásárlási támogatás. Ezeket szívesen is veszik a támogatottak, mégsem tekintik úgy őket, mint ami csökkenti a család kiadásait. Valódi segítségnek mégis csak a készpénzsegélyek számítanak. Jellemző, hogy a családi bevételeknél senkinek sem jutott eszébe, hogy ezeket a nem készpénztámogatásokat számba vegye. (A napközitérítés összegét nem ismerik, csak azt tudják megmondani, hogy ők mennyit fizetnek érte.)

Vágyak és félelmek

A vágyakat elég erőteljesen meghatározza, hogy melyik életszakaszban van a vágyakozó. Az egészen fiatalok a legambiciózusabbak, és a leginkább biznak benne, hogy elerik céljaikat. Ezek a célok: főképpen konkrét fogyasztási javak megszerzése, magasabb életszínvonal elérése.

A legidősebbeknek már, a pusztán megélhetően túl, nincsenek vágyaik, és úgy látják, hogy életszínvonaluk fenntartása vagy csökkenése is rajtuk kívül álló tényezőktől függ: követik-e a nyugdíjak az inflációt vagy sem. Mint az egyik 78 éves asszony megfogalmazza: „Tervezni csak akkor lehet, ha az embernek pénze van. Nekem már nincs tervem, nincs jövőm.” Egy 72 éves asszony (egyedül él, nagyon rossz anyagi és lakáskörülmények között, életútja teli volt tragédiákkal) elégedett sorsával, mert gyermekei megvalósították: az egyik másodszorra olyan fér-

¹⁹ Libero = magyar gyártmányú (a Pampershez hasonló) klóbilátó pelenka. Drágább, mint a hagyományos (mosható) pelenka.

jet talált, amelyet ő szeretett volna, és két lánya olyan lakásban él, amilyenben ő szeretett volna élni.

A középső életkor-réteg a saját életében kevés perspektívát lát, a megfogalmazott életcél a gyerek jövőjére vonatkozik: tanuljon, amíg képességei engedik (ez általában szakmatanulást jelent), azután legyen munkahelye, és képes legyen megélni belőle. Egyik kérdeztünk, 27 éves, egygyerekes nő, elég karakteresen fogalmaz: „a mi életünkkel már nem éri meg foglalkozni. Olyan szinten, hogy magunknak biztosítsunk valamit, ez már nem megy egy élet alatt, hogy magunknak is meg a gyerekeknek is”. Hétéves kislányuk jövőjét teljes részletességgel elképzelték már: elvégzi a középiskolát, utána pedig férjhez megy egy külföldihez, és Angliában vagy Amerikában fog egyetemre járni, értelmiségi lesz belőle; külföldön éli le az életét.

A másik általános vágy – kivéve az öregeket, akik már ebben sem reménykedhetnek – a lakáshelyzet javulása. Ezeket a vágyakat nagymértékben meghatározza a vágyakozó pillanatnyi élethelyzete is. Aki egy 13 négyzetméteres, egyhelyiséges lakásban él, annak „egy szép, berendezett szobakonyhás lakás” az elérendő cél. Aki komfortos lakásban lakik, kertés házra vágyik.

A félelmek általában a megélhetés nehézségeire vonatkoznak. Ennek egyik legmeggrázóbb példája az a család, ahol együtt él egy 63 éves asszony 44 éves munkanélküli agglegény fiával és 83 éves anyjával. Az asszony attól retteg, mi lesz velük, ha anyja meghal, és akkor az ő nyugdíja lesz az egyetlen biztos jövedelmük. Most a két nyugdíjból és rendkívüli szociális segélyekből élnek. Ez a félelem csak az egészen fiataloknál nincsen meg.

A másik időskori félelem: a betegség. Egyik kérdeztünk 61 éves asszony, egyedül él. Két családos gyerekének, unokáinak rendeli alá az életét. Ha az unokák betegek, ha

iskolai szünet van, ő vigyáz rájuk. Hetente jár hozzájuk főzni, élelmiszert hord nekik. Attól tart, ha megbetegszik, nem lesz, aki gondozza, mert a gyerekei túlságosan elfoglaltak.

Életstratégiák

A családok életstratégiájához hozzátartoznak preferált értékeik; azok az eszközök és források, amelyek segítségével vágyaikat meg kívánják valósítani, az életmódjuk, és természetesen a gazdálkodási stílusuk is.

Közöttük meglehetősen különböző életstratégiákat találunk. Az egyik típust jeleníti meg E és családja. A kitűzött cél a nyugodt és anyagilag kiegyensúlyozott élet. A megvalósítás eszköze számukra a kemény munka. Bármilyen munkát hajlandók elvállalni, viszont elítélnék mindenfajta ügyeskedést. A cél akkora hangsúlyt kap, hogy a hozzá vezető út ennek alárendelődik: a jövő nyugalmáért és kényelméért feláldozzák a jelent. Minden fogyasztást visszاسzorítanak, a szabadidejükről, a pihenésről lemondanak.

Ettől élesen különbözik az F. család stratégiája. Ők elsősorban a jelenben akarnak jól élni. Az ő életük is rengeteg munkával telik, a kedvező beszerzési forrásokra is rengeteg energiát fordítanak. Rendkívül ügyesen gazdálkodnak. Elég sok kudarc érte őket korábbi életükben, és ezért revidéálták céljaikat. A szinte megvalósíthatatlan vágyak eléréséért nem küzdenek, nem sanyargatják magukat. Korábban ez nyilván nem így volt: a férfi gyomorfekélyes. Már csak múlt időben fogalmaz F.: „Kertes házat szerettem volna.” Ők most akarják élvezni a sok munka gyümölcsét, a távoli jövőről pedig lemondanak. „Le van szarva (az áremelkedés) – mondja F. –, akkor is kell fűtenem, akkor is kell főznom, ha sötét van, akkor is fel kell kapcsolni a vil-

lanyt, a család akkor is enni akar. Tenni nem tudok semmit.” A jövedelmüket felélik: megesszik és megisszák. Sokkal jobb a közérzetük, mint E.-éknek.

Mindkét életstratégia tudatosan választott, és persze ez a tudatosság nem mindegyik családra jellemző. Közös bennük az is, hogy úgy gondolják, sorsukat saját kezükben tartják.

Ugyanakkor az, ha valaki külső forrásból várja a segítséget, nem feltétlenül jelent kevesebb határozottságot az életvezetésben. Ezt a típust példázza G. Nagyon jó anyagi körülmények között élt, mielőtt elvált. Azóta három gyereket egyedül nevel, és minden erővel azon van, hogy ne kelljen engednie a korábbi életszínvonalból. Ezt lényegében sikerült is elérnie. Minden lehetséges segítséget megszerzett a maguk számára. Az önkormányzati segélyek valamennyi pénzbeni és természetben formáját kapja. Ezt kiegészítik bizonyos fajta munkahelyi juttatások. A munkatársai ingyen hordják neki a gyümölcsöt. A nagyszülők jelentős készpénzzel, természetbeni ajándékokkal és munkával segítik. Sikerrel pumpolja a környezetét, és mélyesen elégedetlen a helyzetével.

Több család próbálkozik hasonló stratégiával, de általában jóval kevesebb sikerrel. Közös bennük, hogy meg vannak győződve arról, hogy ezek az – akár intézményes, akár rokoni – segítségek járnak nekik, és fel vannak háborodva azon, ha valaki kétségbe vonja, hogy ők maguk mindent megtettek boldogulásuk érdekében. Jellemző, hogy teli vannak irigységgel és dühvel mindenki iránt, aki náluk jobban él. Az intézményes támogatások mértékét kevésnek tartják.

A kérdezett családok egy részénél alapvető probléma, hogy lényegében hiányzik a tudatosan választott életstratégia. Példának V.-t választottam. 36 éves. Szülei fiatal há-

zasként kerültek fel Budapestre, és néhány év alatt sikerült megfelelő anyagi helyzetet teremteniük a maguk számára. V. 12 éves volt, amikor szülei elváltak, a két és fél szobás lakást két kisebbre cserélték. Anyja nem ment újra férjhez, V. vele lakott 32 éves koráig. V. gyengén tanult, nagy nehézségek árán, több bukás után megszerezte az érettségit. Fizikai munkásként kezdett dolgozni, majd szellemi munkakörbe került. Ezt a váltást valószínűleg segítette, hogy funkciót vállalt a Kommunista Ifjúsági Szövetségben, és elvégzett két politikai iskolát. Jelenleg egy bankban dolgozik. Tanácsi kiutalással jutott hozzá jelenlegi lakásához: kicsi és rossz minőségű lakás. Élettársával közel fél éve él együtt. Az élettárs utolsó foglalkozása autóbuszsofőr, jelenleg munkanélküli, segélyből és alkalmi munkákból él. V. kapcsolata ma is nagyon erős anyjával: amíg egyedül élt, egyáltalán nem vezetett háztartást, naponta nála evett. A vásárlások és a főzés jelentős részét továbbra is anyja végzi. Nyilván ennek következménye, hogy V. nagyon rosszul gazdálkodik, nem tudja beosztani a pénzt. A hónap első felében jól élnek, azután spórolnak. V. élete fontos (és kevésbé fontos) kérdéseiben határozatlan: változtasson-e munkahelyet, szüljön-e gyereket. Az életét perspektívátlanak tartja, minden bizonytalannak tűnik számára, és a felmerülő nehézségekkel szemben tehetetlennek érzi magát.

A nők helyzete a családokban

Kevés olyan közvetlen információ áll rendelkezésünkre, amelynek alapján mérhetnénk a nő pozíciójának erősségét férjével vagy élettársával szemben. Sokszor inkább apróbb elszólásokról, benyomásokról van csupán szó. Néhány esetben elég jó képet adott a családi erőviszonyokról, ha a férj és a feleség is interjúalany volt.

A párkapcsolatban élő nők harmada-fele erős pozícióban van. R. egész családján uralkodik. Döntő befolyása van a család a gazdálkodási stílusára, az otthon rendjére. A hétköznapi ügyekben ő dönt, mert férje nagyon keveset van otthon, gyakran dolgozik vidéken, rengeteg alkalmi munkát vállal hétvégeken is. A férj jól keres, háztartásuk jól felszerelt. R. azt mondja, hogy a problémákkal nem akarja a férjét terhelni. Ha a család pénzzavarba kerül, akkor R. a férje zsebpénzét csökkenti. Mindenben igyekszik spórolni, mindent fillérre kiszámol. Szinte kizárólag olcsó helyeken vásárol, nagy készleteket halmoz fel. Minden beruházásnál elsődleges szempont a gazdaságosság. R. általában egész napját otthon tölti, munkanélküli segélyen van. Egész napja háztartási munkával telik. Nem mer napi egy kávénál többet inni, „mert ha már kettőt iszom, akkor ingerültebb vagyok, idegesebb, akkor felforgatnám az egész házat, újból kezdeném a takarítást. Mert annyira hajt engem, annyira szorgos vagyok, hogy muszáj dolgoznom, nem érdekes, hogy mit, de valamit csinálnom kell”. Csak a férje dohányzik. „A konyhában meg van neki engedve, hogy elszívja, de nem szeretem, hogyha dohányzik. Mindent átjár a füst. Meg maga az, hogy az egészségnek is árt.” A köztük folyó vitákra utal, ahogyan férjét idézi: „Azt mondja, hát azért mindenről nem mondhat már le.” A gyerekek helyzete sem lehet sokkal könnyebb. Ha kimennek a szobából a konyhába, ki kell kapcsolniuk a tévét, hogy spóroljanak az áramon. „Nálunk nem annyira szokásos az ajándékozás. Amit az embernek meg kell venni, azt úgy is megveszem, és akkor vegye úgy, hogy ajándék.” A férj szerepe a családban a pénztermelés, a feleségé az otthon, a család kormányzása.

R. nem tipikus angyalföldi asszony. Nem is érzi jól magát ezen a környéken, a házbeliekkel nemigen áll szóba.

Az ő ambíciói elegendően erősek ahhoz, hogy a család elkerüljön innen.

Más családoknál a nő meghatározó szerepe nem nyílt terror útján érvényesül, hanem inkább manipulációval. H. és M. iskolai végzettsége magasabb, mint férjeiké. Az asszonyok szellemi munkát végeznek, a férfiek fizikait. A nők férjükénél magasabb társadalmi réteggel azonosulnak, és annak megfelelő értékrendet képviselnek. Az interjúknál a házaspárok mindkét tagja jelen volt: nyilvánvalóan különbözött a nők és a férfiak véleménye számos kérdésben. De a beszélgetésben ez nem a két fél között folyó vitaként jelent meg, hanem úgy, mintha a nő csak kiegészítené és pontosítaná a férj álláspontját. A család értékpreferenciáinak kialakításában a nők értékrendje a domináns.

Néhány családban kiegyenlített a viszony a nő és a férfi között. Kétféle egyensúly van. Az egyik az, amit L.-ék valósítottak meg. Időskorú élettársak, mindketten nyugdíjasok. Minden idejüket együtt töltik. Együtt mennek vásárolni, együtt végzik a háztartási munkákat. A mindennapi élet költségein egyenlő arányban osztoznak, a kirándulásokat és nyaralásokat a férfi fizeti a nőénél magasabb nyugdíjából. Mind a kettőjüknek van korábbi házasságából felnőtt, családos gyereke. Saját családjuk ügyeiben megőrizték szuverenitásukat, és ezt kölcsönösen tiszteletben tartják. A közös ügyeket a szeretetteljes kölcsönösségi viszony jellemzi.

F.-éknél is kiegyenlített a viszony, de ez egy kompromisszum eredménye. Középkorúak, mindketten elváltak. Mivel a férfi nyugdíjas, a nő dolgozik, méghozzá a hét minden napján; a férj végzi a háztartási munka jelentős részét, és a nőnek a munkahelyén is segít a legnehezebb fizikai munkákban. Úgy tűnhet, mintha a férfi alávett szerepben lenne. Ezt verbalizálja is. A nő minden évben drága külföldi társasutakra megy egyedül, mintegy jutalomkép-

pen. Ugyanakkor a kettőjükkel folytatott beszélgetésben a férfi rendkívül markáns véleményeket fogalmazott meg, felesége pedig alig-alig volt szóra bírható. Az önálló véleményt és döntéshozást láthatólag nem ambicionálja a nő. Itt a férfi a manipuláló fél: az ő ízlése és életstílusa határozza meg a család életét, anélkül, hogy felesége alávettnek érezné magát. F.-ék jövedelme elég magas, a férj alkalmi munkával szerzett keresete egészíti ki. Fogyasztási színvonaluk is magas. Az anyagi gyarapodás azonban nem hozta magával, hogy kikerüljenek ebből a kultúrából.

Kevés példát találtunk olyan családra, ahol egyértelműen gyenge pozícióban van a feleség. U.-ék nyugdíjas házaspár, egész életüket egymással élték le. Mindvégig szakképzetlen fizikai munkát végeztek. Két gyerekük sem vitte többre náluk. Az egyik legszegényebb család a 30 közül. Több tényező mutat arra, hogy házastársi kapcsolatok rossz. A napirendből kitűnik, hogy a férfi egész napját az udvaron tölti. Üldögél, a szomszédokkal beszélget. A nő mindent egyedül végez a háztartásban. Azt állítja, hogy a háztartás költségeit a saját nyugdíjából fedezi. Férje nem járul hozzá pénzzel. Ugyancsak a nő állítása szerint a férfi nyugdíjából felnőtt gyerekeiket támogatják. Az asszony az interjú során kissé zavarodottnak tűnt, néhány kérdésre egyáltalán nem tudott válaszolni. Férje a beszélgetésbe a vége felé kapcsolódott be. Neki mindenről volt véleménye, méghozzá elkeseredett, indulatokkal teli.

A kért családok példái azt mutatják, hogy az asszonyok ambícióinak jóval nagyobb szerepe van abban, hogy a család társadalmi felemelkedésének van esélye vagy nincsen, mint a férfiak törekvéseinek.

Mi a véleményük arról, ha egy férj veri a feleségét?

Általában véve mind a 30 nő elítéli, ha egy férj veri a feleségét. De néhányan bizonyos esetekben indokoltnak tartják: ha a nő férjén is túltesz az ivásban (cigány nő), ha egy terhes nő iszik (másik cigány nő), ha nem látja el a családot, a gyereket (24 éves ápolónő), ha megcsalja a férjét (egy harmadik cigány nő és egy 79 éves megkeseredett asszony, aki szerint a szomszédnője megérdemelné a verést).

Néhány asszonyról kiderült, hogy korábbi kapcsolatában olykor megverte a férje. Csak egyikük, az egyik cigány asszony említette, hogy jelenlegi párkapcsolatában előfordul ilyesmi, férje olykor megpofozza. A fentiek egyike sem azonos azokkal, akik bizonyos esetekben indokoltnak tartják a feleség megverését.

Tehát saját magukra vonatkoztatva mindnyájan elutasítják ezt a magatartást, de néhányan mások esetében – ha az asszony a feleség vagy az anya szerepének nem tesz eleget – megengedhetőnek tartják. Valószínű, hogy általában a cigány családok életében gyakoribb a verekedés, mint a nem cigányoknál, és ezt a cigány asszonyok sokszor rendjénvalónak tekintik.

Többen hangsúlyozták (egyikük sem cigány), hogy ők nem túrnék el a férjüktől a verést. Egyetlen idős asszony mutatott megértést azok iránt, akiket ver a férjük: az asszony ezt olyan esetekben viseli el, ha szereti a férjét, vagy ha a gyerekek érdeke készíti erre.

A verést elítélő véleményekben nem jellemző a kifejezetten feminista érvelés. Kivétel egy 37 éves ápolónő: egy nő nem tehet olyat, hogy megüssék érte, aljas dolog egy nőt verni. Inkább azt mondják, hogy általában elítélik a

fizikai erőszakot, különösen, ha valaki nála gyengébbet bántalmaz.

A nők megverésének egyéni és társadalmi okait látják. A leggyakoribb egyéni ok az alkoholizálás („Józan emberek nem esnek egymásnak”), a másik az önuralom hiánya, a harmadik az ún. lelki durvaság („Aki egy kicsit finomabb vagy intelligensebb, azért nagyon ritkán fordul elő, hogy annyira elveszítse a fejét”).

A társadalmi okot abban látják, és ezért a korábbinál gyakoribbnak tartják ezt a magatartást, hogy „nagyobb a feszültség meg a nyomor”. Közvetetten az alkoholizmus is társadalmi okokból terjed, és a férfiak növekvő idegessége mögött is a családok létbizonytalansága és anyagi nehézségei állnak. A családi verekedés végső soron rétegspecifikus: „Általában az alacsonyabb végzettségűeknél van, akik nem annyira műveltek. Nem látják tárgyalás útján eldönthetőnek, vagy nem látnak más módot arra, hogy hangsúlyt adjanak a fölényüknek. Amikor már a szavak nem segítenek”, akkor kerül sor verekedésre.

Gyerekvállalás

Elttekintve a nem kívánt és valamely okból megszakíthatatlan terhességektől, arról, hogy hány gyerek születik a családban, egyértelműen a nő dönt. Kivételes eset, amikor a család valamely más tagja döntően befolyásolja a nőt ebben a kérdésben.

Volt rá példa, hogy a férfi inkább akart gyereket, mint a nő. A férfi befolyásának akkor van a legtöbb esélye, ha neki még nincsen gyereke. Ilyen esetben a nők akkor is vállalkoznak gyerekszülésre, ha korábbi kapcsolatukból van már saját gyerekük.

A megkérdezett (szülőképes) nők többsége nem kíván több gyereket szülni, akik igen, azok a későbbi évekre halasztják. (Mindössze ketten határozatlanok ebben a kérdésben.) Mindannyian a család anyagi körülményeivel, és legtöbbször a lakáshelyzettel is, indokolják a gyerekek számának korlátozását. Ha valamennyi nő szülőképes életszakaszát nézzük, akkor a másik korlátozó tényező a párkapcsolat megromlása és megszűnése volt. Az abortuszok egy részére is ezért került sor.

A kérdezett családokban – az összes élveszülést tekintve véve – a gyerekek száma igen alacsony: leggyakrabban egy, legfeljebb kettő. A magasabb gyerekszámot a nem cigány családokban szinte devianciaként kezelhetjük. Ezt nem látszik befolyásolni sem az anya életkora – tehát hogy mikor volt szülőképes korban –, sem testvéreinek száma, sem iskolai végzettsége.

A 30 nő közül mindössze egy olyan van, akinek egyáltalán nem volt terhessége. 36 éves érettségizett hajadon, rövid ideje él párkapcsolatban, fogamzásgátló gyógyszert szed, még nem döntötte el, akar-e gyereket. További két nő gyermektelen. Egyikük 37 éves, elvált, élettársal él. Egy terhessége volt házassága idején, a gyerek halva született, többé nem vállalkozott terhességre. A másik 78 éves, elvált. Két terhessége volt házassága idején: az elsőt megszülte, a gyerek egy órát élt, a második terhesség spontán vetéléssel végződött. Utána nem kívánt több terhességet.

11 nőnek lett egy gyereke. Közülük kettő vállalkozott további terhességre, de elvetélt. A többiek vagy sikeresen védekeztek, vagy abortusszal vetettek véget a többi terhességüknek. Heten már nem szülőképesek; a szülőképesek közül kettő tervez még gyereket. (Testvéreik száma: 0-4. A legalacsonyabb iskolai végzettség hat elemi, a legmagasabb főiskola.)

Hét nőnek van két gyereke. Közülük egy a második gyereket nem akarta. Ketten nem szülőképesek, egyikük második párkapcsolatban vállalta a második gyereket. Az öt szülőképes nő közül csak egy szeretne még a későbbiekben gyereket szülni, második férjétől. (Iskolai végzettségük nyolc osztály, egy esetben szakmunkásképző. Testvéreik száma: 1-5.)

Öt nőnek van három gyereke. Egyikük sem akar további gyereket. P. a harmadik gyereket nem tervezte; nem egészen világos, miért tartotta meg a terhességét. Abortusza nem volt, előzőleg fogamzásgátló gyógyszerrel védekezett. (Érettségizett. Egy testvére van.) G. az egyetlen kérdezettjeink közül, aki tudatosan készült a többgyermekes anya szerepére. Érettségi után azért nem tanult tovább, mert gyerekeket akart, és azokat fiatalon akarta nevelni. Mind a három gyerek családtervezéssel született, a terhességek közti időben védekezett. Két lánya megszülése után a harmadik terhesség előtt speciális tanácsadásra járt, hogy garantáltan fiú legyen a harmadik gyerek. (A kisfiú születése után tönkrement a házassága, elvált. Testvére nincs.) A további háromgyermekes nők közül kettőnek a gyerekei két apától származnak. Ketten cigányok, egy szinte lumpennek tekinthető nem cigány. (Iskolai végzettségük hét és nyolc osztály. Testvéreik száma négy és öt.)

A három négygyermekes nő közül egyik cigány, másik lumpen; mindketten két apától születtek. (Iskolai végzettségük nyolc osztály. A testvérek száma négy és egy.) A harmadik nő az egyetlen idősebb generációhoz tartozó sokgyermekes. Négy szülése mellett öt abortusza volt. Próbálkozott védekezéssel (Timidon-zselé), sikertelenül. A férje nem volt hajlandó a védekezésre. (Érettségizett. Testvére nincs.) Egyikük sem akart ennyi gyereket.

Az egyetlen ötgyermekes nő cigány; kétszer ikreket szült. A harmadik terhességét már nem akarta kihordani, férje és

anyósa erőltették. Utolsó szülésekor elköttette a petevezetékét.

Tehát a kettőnél több gyerekes kilenc nő közül négy cigány és kettő lumpennek tekinthető. Ugyanakkor a megkérdezett hat cigány nő közül kettő, a két legfiatalabb, már csak két gyerekre vállalkozott, és ugyan mindketten szülőképesek még, de mindketten védekeznek.

A fogamzásgátlásról túl kevés az adatunk ahhoz, hogy összefüggésekre rá tudnánk mutatni. Annyit megállapíthatunk, hogy általában a gyógyszer és a spirált tekintik hatékony védekezési módszereknek. Többen vannak, akik evvel a két módszerrel próbálkoztak, de egészségi okokból nem használhatják egyiket sem. Előfordult még „vigyázás”, „mosakodás” és két családnál óvszer²⁰. Néhányan csak a szerencsésükben bíznak.

Külön érdemes az abortusszal foglalkozni. A nők legalább egyharmadánál (az adataink hiányosak) születésszabályozási módszerként funkcionált: négy-négy nőnél egy, illetve két, egy-egynél pedig három, illetve öt esetben. Utóbbiak négy illetve egy terhességet vállaltak mellette. Az abortuszok számát sem befolyásolja az iskolai végzettség.

Mi a véleményük az abortusz törvényes megszigorításáról?

Kutatásunk idején sokat foglalkozott a sajtó a készülő abortusztörvénnyel. A kormány két változatot terjesztett a parlament elé: az egyik változat a koalícióban részt vevő kereszténydemokraták álláspontját tükrözte, és lényeges szigorítást vezetett volna be, a másik változat az eddig érvényben lévő törvény liberálisabb szellemét képviselte. Az utóbbi változatot fogadták el.

²⁰ Irtsd. gumóvszer. (A szerk.)

Kérdéseink álláspontja hasonló ahhoz, amelyet a törvényelőkészítés idején végzett közvéleménykutatások mutattak. Csaknem teljesen egyöntetű a tiltakozás az abortusz megszigorítása ellen. Ez a válasz független a válaszoló életkorától, iskolázottságától, gyerekei, terhességei, sőt abortuszai számától és vallásosságától is. (Mindössze két rendszeres templomjáró van a 30 nő között, mindkettő katolikus.)

A szigorítást ellenzők azon a véleményen vannak, hogy a nő szuverén joga eldönteni, akar-e gyereket vagy sem. Az államnak nincsen joga beleszólni ebbe a kérdésbe.

Tisztában vannak avval, hogy az abortusz szükségmegoldás: „Akármennyire igazuk van, hogy az egy élő, eleven valami. Én arról nem tehetek. Találjanak ki valami olyan gyógyszert, olyan védekező eszközt, amit minden nő tud használni. Ha kitalálnak olyat, ami mellett biztos, hogy nem lesz valaki terhes, akkor jó, legyen a felelősség azé, aki ezt nem veszi igénybe.” (G. véleménye, aki tudatosan vállalta három gyerekét.)

Általános nézet, hogy a nőnek elsősorban anyagi lehetőségeit kell felmérnie, amikor arról dönt, megtartja-e terheségét vagy sem. A jelenlegi kedvezőtlen gazdasági helyzetben nem lehet felelősséggel gyereket vállalni. Néhányan említik, hogy az abortusz motivációja lehet egészségügyi vagy megromlott házasság. „A pápának könnyű, az nem etette vízben főtt grizzel a gyerekeit, amikor nem volt pénz. Én nem hiszem, hogy ettől az erkölcsök jobbak lesznek.” (72 éves nő. Négy gyereket szült, öt abortusza volt.)

Az erkölcsi érvekre reagálnak mások is: ha megszigorítják az abortuszt, „legfeljebb több gyerek lesz a kukákban, nejlonzacskókban” (27 éves, egygyerekes nő.); mások az állami gondozottak magas számára utal: „az államnak nincs elég gyereke?” (37 éves, négygyerekes nő).

A korábbi abortusz-megszigorítások szelektív hatására még emlékeznek az idősebbek: „A gazdag el fog menni egy orvoshoz, és jópénzért beadat magának egy injekciót. De aki szegény, az kötőtűvel fogja magát kapargatni. A szegények fognak ráfizetni. Hányan elvérezték! Ha megtartja, akkor örökké szerencsétlen lesz ő is meg a gyerek is.” (72 éves.)

A 30 nő közül csak három képviselt más véleményt. Kettőjük motivációja ismeretlen, egyiküknek volt abortusza. Nem vallásosak. A harmadiknál bizonyos szerepzavar érezhető. Neofita aktív katolikus, és ennek a szerepnek megfelel az abortusz elítélése. A beszélgetés korábbi részében azonban azt mondta: ha előre látta volna sorsa alakulását, a harmadik – akaratlan – terhességét nem hordta volna ki.

A gyerekek helyzete a családban

Annak ellenére, hogy minden gyerekekkel kapcsolatos direkt kérdésre gyerekközpontúságot tükröznek a válaszok, már az eddigiekből is kiderült, hogy számos családban korántsem megfelelő a gyerekek helyzete.

Alig akadt olyan család, ahol felmerült egyéb szempont a gyerek iskolájának megválasztásakor, mint a földrajzi közelség. Csak három nő említette, hogy szokott tanulni a gyerekével. Mint korábban leírtam, több családban éveket töltöttek a gyerekek a nagyszülőknél, anyjuktól távol. Ugyancsak fentebb esett arról szó, hogy a háromévesnél idősebb gyerekek mindegyike teljes napját gyerektézményben tölti, akkor is, ha az anya otthon van.

A gyerekek anyagi helyzete megfelelőnek látszik. A nők egy részénél azonban több kevesebb okunk van feltelez-

ni, hogy az anya szerepét nem képesek vagy nem voltak képesek megfelelően ellátni.

Az egyik családban az egyetlen hétéves gyerek hónapok óta a nagymamánál lakik. Egy másik családban a szülők még alszanak, amikor reggel a gyerekek iskolába indulnak. Egy harmadik családban az anya már reggel annyira ideges, hogy megveri nyolcéves fogyatékos gyermekét. Egy negyedik családban az anya három gyermekét hagyta ott a férjénél élettársa kedvéért, a legkisebb kilencéves volt ekkor.

Kevésbé kirívó, de ugyancsak aggodalmat keltő esetek is vannak. A három gyermekét egyedül nevelő anya, aki időnként alkohollal „tompítja magát”, máskor a templomban keres nyugalmat. Vagy egy másik háromgyerekes anya, aki az élettársa kedvéért naponta főz, de úgy véli, hogy 4-11 éves gyerekei nem igénylik a főtt ételt. A délutánt videózással tölti.

Túláságosan egyszerű magyarázat lenne ezekre a rossz anyai magatartásokra, ha abban keresnénk az okot, hogy ők maguk is hasonlóan nevelkedtek. A legkirívóbb ellenpélda az öt éves korában állami gondozásba került gondos anya.

Betegségek

A családok helyzetét alapvetően befolyásoló betegségeket vettük számba. Öt családban legalább egy fogyatékos gyerek van. Közülük négy cigány család. Három családban van idegbetegség, közülük egy megegyezik az előbbiek egyikével, azaz fogyatékos gyerek is van. A hosszan tartó, súlyos betegségek közül a következők fordultak elő: infarktus (három), agyvérzés (kettő), érszűkület (négy családnál, az egyiknél infarktus is), főhörgő-szűkület (egy). Összesen 15 családot érintenek a fenti betegségek.

Hatásuk a család életére olykor abban mérhető, hogy növeli a kiadásokat a kezelési, gondozási költség. Máskor a beteget vagy hozzátartozóját korlátozza a munkavállalásban. A legsúlyosabb esetekben valamelyik családtag halálát okozta.

Tartanak-e az AIDS-tól?²¹

A tájékoztatás eredményességét mutatja, hogy bár senki sem találkozott AIDS-es beteggel közelebbi vagy távolabbi környezetében, minden kérdezett tudott a betegségről.

A legelterjedtebb nézet szerint szexuális kapcsolaton keresztül terjed, és azok vannak leginkább veszélyeztetett helyzetben, akik sűrűn váltogatják partnereiket. Így a monogám kapcsolatban élők vagy párkapcsolat nélküliek nem kaphatják meg. (Megléőően kevesen utaltak a homoszexuálisokra.) A jellemző álláspont: „Nem élek azzal a tudattal, hogy én is lehetek beteg.”

A két egészségügyi dolgozó tudott róla, hogy vérkészítményekkel és injekcióstűvel is terjedhet a fertőzés. A többieknél a kérdező hívta fel a figyelmet erre a lehetőségre.

Két extrém feltételezés volt mindössze. Egyik szerint az AIDS izzadság útján is megkapható, így esetleg a buszon is veszélyeztetett az ember, ha beteg után ül le; másik szerint megkapható, ha a villamoson vérző kezű beteg után fogja meg az ember a kapaszkodót. (hét, illetve nyolc osztályt végzett cigány nők.)

²¹ p. 214. *És földünk fölött* (1987), nem azonosított forrásból.

Vélemények az önkormányzati segélyezésről²²

Tipikus vélemény, hogy nem azoknak adnak (többet), akik rászorultak, hanem azoknak, akik kikövetelik maguknak. Ez a reagálás segélyezettettek és nem segélyezettettek egyaránt jellemző volt.

Elsősorban azokra utaltak, akik elisszák a segélyt. Az érdemtelennek tekintettek köre azonban ennél szélesebb: az idősek, a cigányok, a munkanélküliek, a menekültek és a hajléktalanok megjelölése is elhangzott. Nagyon változatos indokok szerepeltek: eltitkolják jövedelmüket vagy vagyonukat, nem is akarnak dolgozni, saját hibájukból kerültek hátrányos helyzetbe. Ezért többen javasolták, hogy alaposabban kellene informálódni a segélykérőkről, például ki kérdezni a szomszédait.

Másfelől általában egyetértés volt abban, hogy az alacsony nyugdíjasokat és a sokgyerekeseket kell támogatni.

A támogatási formák közül egyöntetűen helyeselték az élelmiszercsomagot. A tejjegy vitatottabb, mert lehet érte venni alkoholt is. Az utalvány formájú segélyezést csak olyanok tartották jónak, akik nem segélyezettek. A segélyezettek a készpénz-segélyt preferálták.

Vélemények az ország politikai helyzetéről

Egyetlen olyan kérdeztünk volt, aki teljes mértékben elégedett a jelenlegi helyzettel. „Csodálatos demokráciánk van, szabadabban lehet gondolkozni, szerintem jobban élünk. Itt az árura gondolok, hogy több van. Jön be a főke. A privatizálásra is gondolok. Én meg vagyok elégedve.” (P. – Három gyerekét egyedül neveli. Egyértelműen javult az anyagi helyzete, amióta ez évben özvegy lett.)

²² Ez a pont az *Esélyben* közölt cikkben nem szerepel. (A szerk.)

A többiek többé-kevésbé elégedetlenek. Azok a legkevésebbé, akik elismerik, hogy az elvek jók lennének, mint például a demokrácia, de egyelőre a gyakorlatban még nem valósult meg. A többség nagyon elégedetlen, sokan kijelentik, hogy az előző Kádár-rendszer sokkal jobb volt. Az elégedetlenség leggyakoribb okai: az infláció, a gyárak bezárása, a kereskedelem privatizálása, a munkanélküliség és a bűnözés növekedése, a súlyos adóterhek.

Általában tapasztalható egy globális ellenszenv a politikai szférával szemben. A politikai pártok csak a saját érdekeikkel törődnek. A politikusok nem vagy rosszul dolgoznak, csak felveszik a magas fizetéseket. Többen értelmetlennek tartják, hogy részt vegyenek a választásokon. Az érvek változatosak: az ő szava úgyszemint; a fontos kérdésekről a hatalom szféráján belül döntenek; teljesen mindegy, ki nyeri meg a választást; nem tud választani a pártok közül; tart tőle, hogy felelősségre vonják később.

Saját helyzetük megítélése

A válaszok több családnál hiányoznak. A szociológiai kutatások tapasztalatainak megfelelően az önbesorolás és a valóságos helyzet csaknem teljesen független egymástól. A családok közel egyenlő arányban minősítették magukat szegénynek, alsóközép- és középszinten levőnek.

Figyelemre méltó hatása van az önbesorolásra az utóbbi években megnövekedett látható szegénységnek: a hajléktalanoknak. Több család hozzájuk mérte magát, amikor az alsóközép- vagy a középszintet választotta.

Kik a szegények?

Többen egy-egy konkrét ember helyzetét írták le, aki a házukban lakik vagy akivel a piacon találkoztak – ezek minden esetben öregségi vagy rokkantnyugdíjasok. Az általános rétegmegjelölések között is gyakran szerepelnek, akár csak a hajléktalanok és a munkanélküliek.

Az elszegényedés okát legtöbben a munkanélküliség növekedésében látják. Mindössze hárman feltételezték általában vagy egyes szegényeknél, hogy saját hibájukból lettek azzá. (Köztük egy olyan is, aki saját magát szegénynek tartja.)

Kik a gazdagok?

Kérdezeteink egy része a gazdagokat anyagi helyzetük létárbavételével definiálja. Néhányan nagyon alacsonyra teszik a mércét: akinek kétszobás lakása van; akik ezer forintos játékot tudnak venni a gyereküknek; akik akár hetente kétszer is vehetnek ruhát. Leggyakrabban azonban nagyértékű házakat, drága autókat és nagyobb készpénzösszegeket sorolnak fel. Mások a gazdagság forrására utalnak: akik beleszülettek. A rétegmegjelölések közül a leggyakoribb a vállalkozók említése. A többség szerint nem tisztességes úton jutottak hozzá vagyonukhoz: ügyeskedők, szélhámosok, kihasználtak másokat, törvénytelen eszközökkel éltek.

A kérdezettek egyetértenek abban, hogy a jövőben a szegények és középen lévők helyzete fog romlani, a gazdagoké pedig javulni. A maguk számára elérhetetlennek tartják a gazdagságot.

Összefoglalás

A 30 család jól megragadható típusokba sorolható:

1. Olyan fiatal családok, akik számára jelen helyzetük nagy valószínűséggel - átmeneti élethelyzet, amelyből ki fognak jutni. Eddigi történetük is ezt mutatja: viszonylag rövid idő alatt megszerezték az alapvető tartós fogyasztási cikkeket, lakásuk minőségén a lehetséges kereteken belül javítottak
2. Olyan - különböző korosztályokhoz tartozó - családok, akik itt laknak ugyan, de jó lakáskörülményeikkel - mint legfőbb mutatóval - eltérnek a többiektől. Akár a város más, középrétegbeliek által lakott részén is lakhatnának.
3. A „valódi angyalföldiek” jellemzői a következők:
 - többedik házasságban élnek;
 - gyakori az élettársi kapcsolat.
 - sok az idős ember;
 - a nem cigány családokban általában legfeljebb egy-két gyerek van, cigányoknál inkább több; a nőknek elég sok abortuszuk volt (születésszabályozási módszer);
 - rossz minőségű lakásokban élnek;
 - a nyolc osztály a jellemző iskolai végzettség a nőknél, a férfiaknál szakmunkásképző is előfordul.
 - foglalkozások: a nők szakképzetlen fizikai munkát végeznek; a férfiaknál előfordul szakmunka is, de alacsony presztízsű szakmákban (építőipar, gépipar);
 - a foglalkoztatottság alacsony: sok a nyugdíjas és a munkanélküli;

- a munkaviszonyban lévő és a munkanélküli férfiak is végeznek alkalmi munkát; a nőknél kevesebb az alkalmi munka;
- a főállásból származó keresetek nagyon alacsonyak, a nyugdíjak ugyancsak;
- a jövedelmek kiegészítői a segélyek: munkanélküli segély, nevelési segély, szociális segély; a háromgyerekeseknél és a gyereküket egyedül nevelőknél jelentős a gyerek utáni juttatások aránya az összjövedelemben;
- a tartós és a napi fogyasztási cikkekkel való ellátottságuk kevés esetben kirívóan szegényes; a háztartás felszereltsége elfogadható (színes tévé, hűtőszekrény, mosógép általában van), az élelmiszerfogyasztásban minőségi romlásra kényszerültek;
- jelentős mennyiségű (bevallott) alkohol- és nikotinfogyasztás;
- gyakoriak a család életvitelét zavaró betegségek: idegbetegségek, fogyatékos gyerekek, infarktus, érszűkület, gyomorfekély, légzőszervi betegségek;
- a gyerekek helyzete nem kielégítő: anyagi ellátottságukban nem észleltünk hiányosságokat, de kirívónak találtuk, hogy a gyerekek akkor is egész nap az óvodában, illetve az iskolában vannak, ha az anya nem jár el dolgozni;
- a szélesebb családdal való kapcsolatot a szülői generáció támogató szerepe jellemzi.

FÜGGELÉK

Horváth Zsuzsa életében megjelent munkái¹

„Megteltek mind Szentlélekkel... Az evangéliumi püNKöSDI közösség egy gyülekezetéről”, *Világosság*, 18. évf. (1977. június), 380–386.

„Vélemények a társadalmi különbségekről”, *Valóság*, XXI. évf. 12. sz. (1978. december), 78–88.

„A valláskutatásról”, *Valóság*, XXII. évf. 11. sz. (1979. november), 94–95.

„Opinion on social differences”, *New Hungarian Quarterly*, Vol. XXI, No. 77 (Spring 1980), 141–353.

„Sects in Hungary: The Free Christian Congregations”, *Religion in Communist Lands*, Vol. 12, No. 1 (Spring 1984), 4–10.

„Az egyház kovásza: a bázisközösségi mozgalmak Magyarországon”, *Egyházforum*, 4. A fiatalokkal együtt keresni Istent, 2. sz. (1987), 85–115.²

„Le Ferment de l'Eglise: le mouvement des communautés de base en Hongrie”, *Archives des Sciences Sociales des Religions*, 65. 1. 33e année (janvier–mars 1988), 81–106.

„Veszélyes-e a szekták terjedése?”³, *Népszabadság*, 1993. február 10., 13.

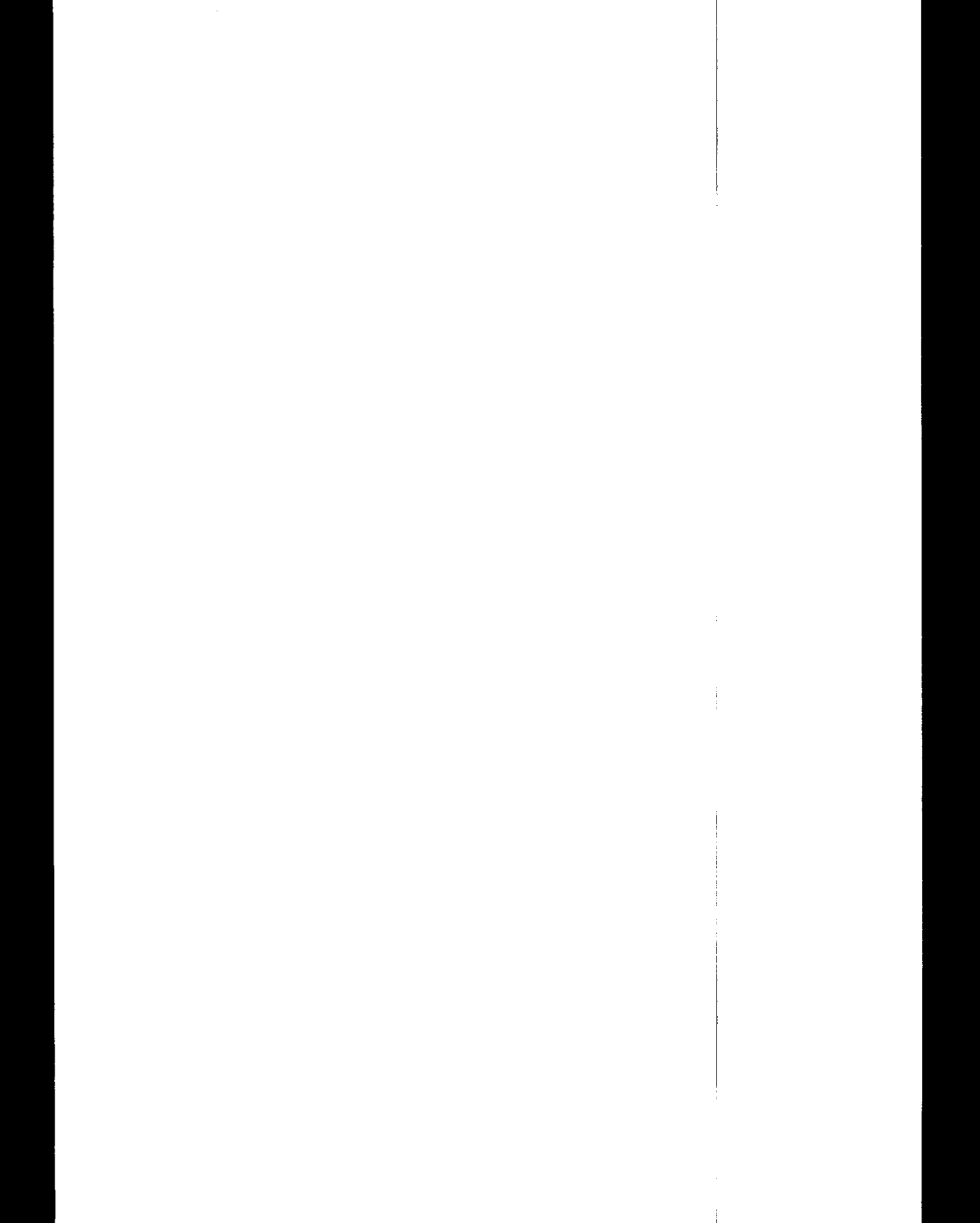
„Női sorsok Budapest egyik munkáskerületében”, *Esély*, 1993. 5. sz., 39–72.

A kiségyházi lapokban megjelent cikkeket, amelyek Horváth Zsuzsának a kilencvenes években tartott egyes előadásait foglalják össze, nem vettük fel a listára.

A felekezet nevének kezdőbetűit a lap szerkesztősege változtatta kisbetűkre.

A tanulmánynak ez a magyar nyelvű változata valójában később jelent meg, mint a francia nyelvű, bár a lapszámolás fordított időrendet mutat.

A tanulmány eredeti címe: „A vallási pluralizmusról: a megjelent címet a szerkesztőség adta a cikknek, a szerző hozzájárulásával”.

A hivatkozott művek jegyzéke

Egy magyar vallásszociológus élete és kutatásai

Bloch-Hoell, Nils: *The Pentecostal Movement. Its origin, development, and distinctive character*, Universitetsforlaget, Oslo, 1964.

Kardos László: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsernye – 1965)*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Kovács Imre: *A néma forradalom*, Cserépfalvi, Budapest, é. n.

Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Martin, D. A.: „The denomination”, *British Journal of Sociology*, vol. 13 (1962).

Robertson, Roland (ed.): *Sociology of religion*, Penguin Education (Penguin Modern Sociology Readings), Harmondsworth etc., 1969.

Troeltsch, Ernst: *The Social teaching of the Christian churches*, Macmillan, London, 1931.

Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2-1*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Wilson, Brian R.: „A typology of sects...”, *Archives de Sociologie de Religion*, vol. 16 (1963).

*Az Evangéliumi Pünkösdi Közösség
egy gyülekezetéről*

Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése, Református Zsinati Iroda. Budapest, 1975.

Bloch-Hoell, Nils: *The Pentecostal Movement. Its origin, development, and distinctive character*, Universitetsforlaget, Oslo, 1964.

Bruner, Frederick Dale: *A Theology of the Holy Spirit. The pentecostal experience and New Testament witness*, W. B. Eerdmans, Grand Rapids, Mich., 1972.

Eisenlöffel, Ludwig: *Égi tűz a földön... Bevezetés a pünkösdi mozgalom tanításaiba*, K. Loos, Bissingen-Enz, 1967.

Erdei Ferenc: „A magyar társadalom a két világháború között”, *Valóság*, 1976. 4–5. sz.

Hitünk Énekei, Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa, Budapest, 1966.

Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Hollenweger, Walter J.: *Die Pfingstkirchen. Selbstdarstellungen, Dokumente, Kommentare*, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1971. (Die Kirchen der Welt. Band VII)

Hollenweger, Walter J.: *The Pentecostals. The Charismatic movement in the churches*, Augsburg Publishing House, Minneapolis, Minn., 1972.

Kardos László: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. (Bakonycsernye – 1965)*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Kovács Imre: *A néma forradalom*, Cserépfalvi, Budapest, é. n.

Losonezi Károly: *A munkaerőmozgásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973.

Troeltsch, Ernst: *The Social Teaching of the Christian Churches*, Allen and Unwin, London, 1931.

Egy szabadkeresztyén gyülekezetről

Beckford, J. A.: „Speaking of Conversation”, *British Journal of Sociology*, 1978, June, 249-262.

Bloch-Noell, Nils: *The Pentecostal Movement*, Universitetsforlaget, Oslo, 1964.

Boross Géza: „Karizmatikus mozgalmak”, *Theológiai Szemle*, 1978, 5-6., 152-158.

Calley, Malcolm J. C.: *God's People*, Oxford University Press, London - New York, 1965.

Éliás József: *A következő lépés*, h. n., é. n.

Hollenweger, Walter, J.: *Die Pfingstkirchen. Selbstdarstellungen, Dokumente, Kommentare*, Evangelisches Verlagswerk, Stuttgart, 1971. (Die Kirchen der Welt. Band VII)

McDonnel, Kilian: *Charismatic renewal and the churches*, Seabury Press, New York, 1976. (A Crossroad Book.)

Palotay Sándor és Szigeti Jenő: *A nazarénusok*, Budapest, 1969. (A Magyarországi SZET tanulmányai I.)

Scobie, Geoffrey E. W.: *Psychology of Religion*, Batsford, London etc., 1975.

Szigeti Jenő: „A közös keresztyén tradíció szektas elszíneződései”, *Theológiai Szemle*, 1978. 5-6. sz. 147-152.

Szigeti Jenő: „A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között”, *Theologiai Szemle*, 1980. 2. sz. 87–92.

Wood, William W.: *Culture and personality aspects of the Pentecostal Holiness Religion*, Mouton, Hague etc., 1965.

*Az egyház kovásza:
a bázisközösségi mozgalmak Magyarországon*

András, Emerich: „Vom Staat gegägelt”, *Herder-Korrespondenz*, Februar 1985, 88–93.

András, Emerich and Julius Morel (eds.): *Church in transition. Hungary's Catholic Church from 1945 to 1982*, Hungarian Institute for the Sociology of Religion (Ungarisches Kirchensoziologisches Institut), Vienna, 1983.

Bálint B. András: *Mint a szarvas a folyóvizekre*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. (JAK füzetek 16.)

Cserháti József: „Az egyházi bázisközösségek”, *Új Ember*, 1980. június 1.

Cserháti József: „Az egyházi kisközösségek teológiája”, *Vigília*, 1981. 3. sz. 145–153.

Cserháti József: „A keresztény emberkép az egyházi kisközösségekben”, *Vigília*, 1981. 11. sz. 753–758.

Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. (Négy évtized.)

Gerlach, L. P. and Virginia H. Hine.: *People, Power, Change. Movements of Social Transformation*, Bobbs-Merill, Indianapolis etc., 1970.

János Mihály: „Egyház és totalitárius állam”, *Magyar Füzetek* 14–15. (Kell-e politikai emigráció?) Paris, 1984, 165–174.

Kerékyártó P. István: „Keresztény közösségek Constantinus előtt és a II. Vatikáni Zsinat után”, *Tájékoztató*, 1984. 5. sz. 109–119.

Marosi Izidor: „A közösségekben élő egyház”, *Vigilia*, 1982. 7. sz. 482–487.

Miklós Imre: „Az állam és a magyarországi egyházak kapcsolatáról”, *Budapesti Fórum*, 1984. 2. sz. 54–62.

Nyíri Tamás: „Hogyan él a magyar papság?”, *Teológia*, 1980. 1. sz. 2–6.

Nyíri Tamás: „A világiak és a magyar egyház jövője”, *Teológia*, 1982. 2. sz. 85–88.

Polgar, Steven: „A Summary of the Situation of the Hungarian Catholic Church”, *Religion in Communist Lands*, Vol. 12 (1984), No. 1. 11–38.

Szennay András: „Az egyház újraéled a közösségekben”, *Vigilia*, 1981. 6. sz. 367–376.

Szennay András és Tomka Ferenc: „Egyházi kisközösségek”, *Teológia*, 1977. 2. sz. 118–123.

Tomka Ferenc: „»Arról ismerjenek meg benneteket...« (Jn 13,35). Szociológiai-pszichológiai elmélkedés”, *Teológia*, 1975. 3. sz. 184–186.

Tomka Ferenc: „A magyar papság létszámának alakulása”, *Teológia*, 1982. 1. sz. 56–58.

Tomka Ferenc: „A prédikáció-felmérés főbb tanulságai”, *Teológia*, 1982. 2. sz. 118–120.

Tomka Ferenc: „Felkészültünk-e arra, hogy 1000 alá süllyed papságunk létszáma?”, *Teológia*, 1982. 2. sz. 121–125.

Tomka Ferenc: „A krisztusi közösség teológiája”, *Vigilia*, 1982. 5. sz. 330–333.

Tomka Ferenc: „Vélemények, igények a prédikációról”, *Teológia*, 1982. 2. sz. 108–115.

Tomka Miklós: „Az egyházak változó társadalmi szerepe”, *Szociológia*, 1976. 2. sz. 235–246.

Tomka Miklós: „Társadalmi változás – vallási változás. (A mai magyar katolicizmus szerkezeti transzformációi)”, *Szociológia*, 1983. 3. sz. 253–271.

Wildmann, János: „Hungarian Conflict”, *Index on Censorship*, May 1983, 37.

Wildman János: „A magyar katolikus hierarchia és a báziscsoportok”, *Magyar Füzetek* 14–15. (Kell-e politikai emigráció?) Paris, 1984, 175–198.

Az állami egyházpolitika és a kisegyházak 1945 után

Az állam és az egyházak közötti egyezmény 25. évfordulóján tartott jubileumi megemlékezés dokumentumai, SZET, Budapest, 1974.

Beeson, Trevor: *Discretion and valour. Religious conditions in Russia and Eastern Europe*, Fount Paperbacks, London, 1982.

Boncs-Brujevics, Vlagyimir: „Istennek törvénye”. *Vallástörténeti tanulmányok*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Fletcher, William C.: *Soviet Charismatics: The Pentecostals in the U.S.S.R.*, Lang, New York, 1985.

Kardos László és Szigeti Jenő: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Kardos László: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban (Bakonycsérnye – 1965)*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Kovács Imre: *A néma forradalom*, Cserépfalvi, Budapest, é. n.

Palotay Sándor: *A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsa tagegyházainak konfesszionális hűsége és ökumenikus elkötelezettsége*, SZET, Budapest, é. n.

Simon, Gerhard: *Church and state opposition in the U.S.S.R. (Die Kirche in Russland: Berichte, Dokumente)*. München, Mainz, 1970), University of California. Berkeley, 1974.

Szakács József (szerk.): *A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsához tartozó tagegyházak hitvallásai és szervezeti szabályzatai*, SZET, Budapest, 1981.

Szigeti Jenő: „*És emlékezzél meg az útról...*” *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, SZET, Budapest, 1981.

Szigeti Jenő: *Fejezetek a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből*, H. N. Adventista Egyház, Budapest, 1985.

A Hit Gyülekezetének szociológiai sajátosságai

Gerlach, Luther P. and Virginia H. Hine: *People, Power, Change: Movements of Social Transformation*, Bobbs-Merill, Indianapolis etc., 1970.

Horváth Zsuzsa és Matolay Magda: *Egy szabadkeresztényen gyülekezet*, Kutatási jelentés¹, MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1981.

Kardos László és Szigeti Jenő: *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Makki, Marie-Rose: *Egy magyarországi neoprotestáns kiségyház születése, fejlődése és szervezeti felépítése*, ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 1992. (Szakdolgozat.)

Neitz, Mary Jo: *Charisma and Community: a Study of Religious Commitment Within the Charismatic Renewal*, Transaction, New Brunswick etc. 1987.

Snow, David A., Louis A. Zurcher, Jr., and Sheldon Ekland-Olson: „Social Networks and Social Movements: a Microstructural Approach to Differential Recruitment”, *American Sociological Review*, Vol. 45 (October 1980), 787–801.

Vitézy László: *Hít*, Dokumentumfilm, MTV, Budapest, 1989.

Új vallásos mozgalmak

Beckford, James A. (ed.): *New Religious Movements and rapid social change*, UNESCO/Sage, Paris etc., 1986.

Beckford, James A.: „Introduction”. In J. A. Beckford (ed.), *New Religious Movements and rapid social change*, UNESCO/Sage, Paris etc., 1986. IX–XV.

Beckford, James A. and Levasseur, Martine: „New Religious Movements in Western Europe. In J. A. Beckford

¹ A kötetben: 153–232. old. (A szerk.)

(ed.), *New Religious Movements and rapid social change*. UNESCO/Sage, Paris etc., 1986. 29–54.

Melton, J. Gordon: „Another Look at New Religions”, *Annals, AAPSS*, 527 (May 1993), 97–112.

Roszak, Theodore: *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*, Doubleday and Co., New York, 1969.

Wilson, Bryan R.: *The Social Impact of New religious Movements*, Rose and Sharon Press, New York, 1981.

Wuthnow, Robert: „Religious movements and counter-movements in North America”. In J. A. Beckford (ed.), *New Religious Movements and rapid social change*. UNESCO/Sage, Paris etc., 1986, 1–28.

Női sorsok Budapest egyik munkáskerületében

Ambrus Péter: 1988. *A Dzsumbuj*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Cseh-Szombathy László: „Családi viszonyok”. *Társadalmi riport, 1990*, TÁRKI, Budapest, 1990.

Csepeli György, Kolosi Tamás, Neményi Mária és Örkény Antal: „A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon”, *Szociológiai Szemle*, 1992. 3. sz.

Falussy Béla: *A magyar társadalom életmódjának változásai az 1976–77. évi és az 1986–87. évi időmérlegfelvételek alapján*, KSH – MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1990.

Györi Péter és Gábor László: „Dijhátralékosok – dijhátralékosság”, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1990. 2. sz.

H. Sas Judit: *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

H. Sas Judit: *Nőies nők és férfias férfiak*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

Kemény István: „A magyarországi cigányok helyzete”. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976.

Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Matern Éva: „Önkényes lakásfoglalók, kilakoltatottak”, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1990. 2. sz.

Rupp Kálmán: „A magyarországi cigánykérdésről”. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976.

Salamin Pálné: „A háztartások gazdálkodása az inflációs körülményei között”, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1991, 412–430.

Szabó Miklós: „Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében”. In Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*, Atlantis Program, Budapest, 1989.

Szalai Júlia és Vajda Ágnes: „A »szociális« és »egészségügyi« ellátás határán”, *Szociálpolitikai Értesítő*, 1988. 1. sz.

Bibliai és egyházi rövidítések¹

AEH	Állami Egyházügyi Hivatal
ApCsel	Apostolok Cselekedetei
Bír	Bírák könyve
Ef	Efezusiaknak írt levél
EPK	Evangéliumi Pünkösdi Közösség
Ézs/Iz	Ézsaiás, Izajás könyve
Fil	Filippieknek írt levél
Jak	Szt. Jakab levele
Jel	Jelenések könyve
Jer	Jeremiás könyve
Jn	János evangéliuma
1Jn	János 1. levele
2Jn	János 2. levele
3Jn	János 3. levele
Jób	Jób könyve
Jón	Jónás könyve
1Kir	Királyok 1. könyve
2Kir	Királyok 2. könyve
1Kor	Korinthusiaknak írt 1. levél
2Kor	Korinthusiaknak írt 2. levél
Lk	Lukács evangéliuma
Mk	Márk evangéliuma

¹A különböző egyházak által eltérően használt bibliai rövidítéseket nem egybeesésítettük. (A szerk.)

Mt	Máté evangéliuma
Péld	Példabeszédek könyve
1Pt/1Pét	Péter 1. levele
2Pt/2Pét	Péter 2. levele
Préd	Prédikátor könyve
Ró/Róm	Rómaiaknak írt levél
1Sám	Sámuel 1. könyve
SZESZ	Szabadegyházak Szövetsége
SZET	Szabadegyházak Tanácsa
SZETA	Szegényeket Támogató Alap
1Thessz	Thesszalonikaiaknak írt 1. levél
2Thessz	Thesszalonikaiaknak írt 2. levél
1Tim	Timóteusnak írt 1. levél
2Tim	Timóteusnak írt 2. levél
Zsid	Zsidóknak írt levél
Zsolt	Zsoltárok könyve